

Fale Alea 'o Tonga

KO E MINITI 'O E

FEME'A'AKI

'A E HOU'EIKIMĒMIPA

'O E

FALE ALEA 'O TONGA

FIKA	13
'Aho	Tu'apulelulu, 20 Sepitema 2018

Fai 'i Nuku'alofa

HOU'EIKI MĒMIPA 'O E FALE ALEA

'Eiki Sea e Fale Alea

Lord Fakafanua

'Eiki Fakafofonga Nōpele, Vahefonua Tongatapu

Hou'eiki Minisitā Kapineti

'Eiki Palēmia

Samuela 'Akilisi Pōhiva

'Eiki Tokoni Palēmia

Sēmisi Lafu Sika

'Eiki Minisitā Fonua, Ngaahi Koloa Fakaenatula

Lord Ma'afu Tuku'aulahi

'Eiki Minisitā Pa'anga & Palani Fakafonua

Dr. Pohiva Tu'i'onetoa

Eiki Minisitā Fēfakatau'aki, Konisiuma, Fakatupu Koloa,

'Ilo Fo'ou & Ngāue 'a e Kakai

Dr. Tu'i Uata

'Eiki Minisitā Polisi & Tāmata Afi, Tānaki Pa'anga & Kasitomu

Māteni Tapueluelu

'Eiki Minisitā Lao & Pīlīsone,

Sione Vuna Fa'otusia

'Eiki Minisitā Ngoue, Me'atokoni, Ngaahi Vao'akau, Toutai

Sēmisi Tauelangi Fakahau

'Eiki Minisitā ki he Fakamatala 'Ea, Ma'u'anga Ivi &

Ma'u'anga Fakamatala

Poasi Mataele Tei

'Eiki Minisitā Mo'ui & Kautaha Pisinisi 'a e Pule'anga

Dr. Saia Ma'u Piukala

'Eiki Minisitā Ako & Ako Ngāue

Penisimani 'Epenisa Fifita

'Eiki Minisitā Ngaahi Ngaue Fakalotofonua

Losaline Mā'asi

Hou'eiki Fakafofonga Nōpele

Lord Tu'ivakanō

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Tongatapu.

Lord Ma'afu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2, Tongatapu

Lord Vaha'i

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 3 Tongatapu

Lord Tu'ilakepa

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Vava'u.

Lord Tu'i'afitu

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 2 Vava'u.

Lord Tu'iha'angana

'Eiki Fakafofonga Nōpele Fika 1 Ha'apai

Lord Nuku

'Eiki Fakafofonga Nōpele 'Eua

Lord Fusitu'a

'Eiki Fakafofonga Nōpele Ongō Niua

Kau Fakafofonga Kakai

Fakafofonga Kakai 3, Tongatapu

Siaosi Sovaleni

Fakafofonga Fika 11, 'Eua

Tevita Lavemaau

Fakafofonga Fika 12, Ha'apai

Mo'aleFinau

Fakafofonga Fika 13, Ha'apai

Veivosa Taka

Fakafofonga Fika 15, Vava'u

Sāmiu Kuita Vaipulu

Fakafofonga Fika 16, Vava'u

'Akosita Lavulavu

Fakafofonga Kakai 17, Ongō Niua

Vātau Hui

**‘ASENITA FAKAANGAANGA FIKA 13/2018
FAKATAHA ‘A E FALE ALEA ‘O TONGA**

‘Aho Tu‘apulelulu 20 Sepitema, 2018

10.00am.

HOKOHOKO ‘O E NGAUE ‘A E FALE ALEA

Fika 01	:	Lotu
Fika 02	:	Ui ‘o e Hou’eiki Memipa ‘o e Fale Alea
Fika 03	:	Me‘a ‘a e ‘Eiki Sea ‘o e Fale Alea
Fika 04	:	KOMITI KAKATO
		4.1 NGA AHI LAO FAKAANGAANGA:
		4.1.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he ‘Omipatimeni 2018 (Lao Fika 11/2018)
		4.1.2 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he ‘Omipatimeni 2018 (Lao Fika 12/2018)
		4.1.3 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 13/2018)
		4.1.4 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) (Fika 2) ki he Ngaue Fakapule’anga 2018 (Fika 20/2018)
		4.2 NGA AHI FAKAMATALA FAKATA’U:
		4.2.1 Fakamatala Fakata’u ‘a e ‘Ofisi ‘oe ‘Atita Seniale 2016/2017
		4.2.2 Potungaue Pa’anga & Palani Fakafonua 2013, 2014, 2015 & 2016
		4.2.3 Potungaue Mo’ui 2016
		4.2.4 Potungaue Toutai 2016/2017
		4.2.5 MEIDECC 2017

		4.2.6 Poate Sino'i Pa'anga Malolo Mei he Ngaue 2016/2017
		4.2.7 'Omipatimeni Sanuali 2016 – Sune 2017
		4.2.8 Komisoni Fili 2017
		4.3 Lipooti Hono 'Atita 'o e Ngaahi Ngaue Fakapa'anga moe Faipau ki he Lao 2016/2017
		4.4 LIPOOTI 'O E 'A'AHl KI HE NGAAlI VAHENGAl FILI 2018
		4.4.1 Vava'u 15
		4.4.2 Tongatapu 6
		4.4.3 Tongatapu 8
		4.4.4 Tongatapu 9
		4.4.5 'Eua 11
		4.5 Ngaue Ke Lipooti ki Fale Alea ke Fakapapau'i
		4.5.1 Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Lao 'o e Konisitutone 'o Tonga 2018 (Fika 10/2018)
Fika 05	:	Ngaahi Me'a Makehe
Fika 06	:	Kelesi

Fakahokohoko e peesi

Fale Alea ‘o Tonga	7
Lotu	7
Poaki	7
Me’a ‘a e Sea	8
Tokanga lahi ki he totongi \$90 miliona ta’efakalao ki he <i>Tongasat</i>	8
Tui ‘e kaunoa Fale Alea hono tipeiti’i ‘isiu fekau’aki mo e Tongasat	9
Tokanga ki he ‘ikai ha ngāue ‘e fai he fakahū mai līpooti ‘Atita	9
Kole ki he Palēmia ke tu’u ‘atā Fale Alea he ‘oku te’eki mahino ha hopo tangi	10
Fokotu’u ke ngāue popula kau Mēmipa Fale Alea	12
Founga ngāue na’e fehalaaki ko e ‘ikai fou mai ki Fale Alea me’a ki he Tongasat	14
Poupou ke tokangaekina Fale Alea ‘isiu ki he mole \$90 miliona	17
Kole tuku fakataimi tu’utu’uni ki he taimi fakahū ngaahi fokotu’u faka-Fale Alea	22
Fokotu’u mai ke ngaue’aki kupu 3 Tohi Tu’utu’uni ke fakahū mai ha fokotu’u	24
Pālōti’i ‘o ‘ikai tali ke ngaue’aki Kupu 3 e Tohi Tu’utu’uni e Fale	26
Tokanga ki he kupu 84 e Tohi Tu’utu’uni e Fale	27
Kole ke ‘omai Pule’anga ‘a e lipooti ‘o e ngaahi ngāue kuo lava	29
Me’a e Sea	30
Fokotu’u ke ngaue’aki e Tohi Tapu Katoa he tokoni fakalotolahi faka’aho	31
Fokotu’u pālōti’i Lao Fakaangaanga & fakapekia kupu 2 & 3 pea fakalea fo’ou kupu ki he le’ole’o ...	31
Kupu 3 (2) ‘oku ne fakapapau’i mai taimi le’ole’o ai ha taha he ‘Omipatimeni	32
Fokotu’u kei tu’u ke fakapekia kupu 2, 3 & 21(4)	33
Kole ke fakamahino’i mai ‘uhinga e fakataimi	33
Fokotu’u ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 11/2018 ki he Kōmiti Lao	33
Kole ke tu’uma’u pe kupu 2 he tu’unga lolotonga pea fakapaasi	34
Tui ko e fakahū mai Pule’anga ngaahi lao fakaangaanga ke fakapaasi ‘e he Fale alea	34
Fakatonutonu ko e fatongia Fale Alea ke siofi ngaahi lao fakahū mai ki Fale	35
Poupou ke ‘ave Lao ke fakatonutonu mei he Kōmiti Lao	36
Ke fakalao’i founga ngāue Fale Alea ke tau’atāina ngaahi sino pipiki mai ki ai	37
Fokotu’u ke tali Kupu 3(a)	39
Fehu’ia mafai e Fale ke aofangatuku ki he fokotu’u tukuatu Sea e Fale Alea	41
Tokanga ki he hoko fakapolitikale ke uesia ngaahi mafai sino ngāue	41
Tapou ‘oua to’o ma’ama’a Fale Alea Lipooti ‘Atita na’e fakahū mai ne mole ai 90 miliona	42
‘Ikaiki to’o ma’ama’a Fale Alea ‘isiu fekau’aki mo e lipooti e ‘atita	44
Fehu’ia pē ‘oku fakakonisitūtone ko e seá pē ‘oku mafai ke fokotu’u fakataimi ‘omipatimeni	45

‘Ikai maumau Konisitūtone ke mafai pē Sea ke fakanofa ha taha ke le’ole’o he lakanga ‘omipatimeni	46
Fakama’ala’ala he kehekehe ‘o e lakanga ‘Omipatimeni mo e Le’ole’o.....	47
Fokotu’u ke ‘ai ha tokoni ‘omipatimeni ke folau pē ‘omipatimeni ‘oku le’ole’o pē tokoni.....	48
Fakamanatu ka fokotu’u ha Tokoni ‘Omipatimeni ‘oku ‘ikai loto ia he patiseti.....	50
Kole ke ‘ai ke fenāpasi e lao mo e tu’u ‘a e Konisitūtone	51
Fakamanatu ko e ‘Ofisi ‘Omipatimeni tokolahi nau kau loa mataotao ai ke <i>Acting...Error! Bookmark not defined.</i>	
Tokanga ki he fepaki kupu 3 mo e kupu 9 ‘o e lao.....	55
Tokanga ki he to e fili ‘e he Sea e ‘Omipatimeni he ‘osi ta’u ‘e 5	57
Fokotu’u kapau ko e fakapotopoto ia Pule’anga pea to’o kupu 3.....	58
Fakamamafa’i kuo pau ke ‘i Fale Alea e Le’ole’o fakapapau kimu’a pea fai ‘ene ngāue.....	58
Poupou ke tu’uma’u pe konga ki he fili fakata’u 5 e ‘Omipatimeni.....	60
Tali fokotu’u he Kupu 3 tu’u pe ‘a e kupu lolotonga he fili fakata’u 5 ‘Omipatimeni.....	62
Tokanga na’a ngali uesia kupu 9 he fiema’u ke fakapapau ki Fale Alea e le’ole’o.....	62
Fokotu’u ke tānaki kupu fo’ou ke fakafuakava’i Sea e Le’ole’o.....	62
Fokotu’u ke fakafoki lao ke femahino’aki ai mo e ‘Ofisi ‘Omipatimeni.....	63
Kupu 9 ‘o e Lao	64
Fokotu’u ke to e monomono konga he Lao fika 10/2018 ne ‘osi tali	65
Taukave ‘ikai fiema’u e le’ole’o ke fakafuakava ki he Fale Alea	65
Fakatonutonu ka ‘ikai fakafuakava’i Le’ole’o ‘ikai ke ne ma’u mafai ke fai e ngāue.....	66
Fokotu’u toloi feme’a’aki he kupu 3 kae hiki ki ha ‘asenita ‘e taha.....	67
Tu’utu’uni ke ‘ave ki he Komiti Lao Lao fika 11 & 12/2018.....	67
Lao fika Fakaangaanga 13/2018	67
Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 13/2018.....	67
Fokotu’u ke tomu’a fakahu Lao ko eni ki he Konisitūtone	68
Tokanga ke papau taimi ke kakato ‘u fakamatala pa’anga ngaahi potungāue ki Fale Alea he’ene hā he Konisitūtone.....	69
Ngata ki Sepitema ke ngata fakahū mai ki Fale Alea ngaahi fakamatala fakata’u Pule’anga	69
‘Ikai fepaki Lao Fakaangaanga fika 13 mo e Konisitūtone	70
Fehu’ia pe ‘e uesia he Lao ‘a e aleapau e kau <i>CEO</i>	70
Fehu’ia pe ‘oku ‘ikai fepaki Lao Fakaangaanga fika 13 mo e Lao <i>PSC</i> kupu 13 (<i>f</i>).....	71
Pāloti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 13/2018	72
Kelesi	72
Fakamā’opo’opo Ngaahi Feme’a’aki Fale Alea	73

Fale Alea ‘o Tonga

‘Aho: Tu’apulelulu 20 Sepitema, 2018

Taimi 1000-1005 pongipongi

Sātini Le’o: Me’a mai ‘a e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (*Fakafofonga Hou’eiki Nōpele fika 2 ‘o Vava’u, Lord Tu’ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki fai mai ‘a e Lotu ‘a e ‘Eiki.

Lotu

(Na’e kau kātoa ‘a e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Fale Alea ‘o Tonga ki hono hiva’i ‘o e Lotu ‘a e ‘Eiki ki he pongipongi ni)

<005>

Taimi: 1005-1010

‘Eiki Sea Le’ole’o : Fai ‘etau taliui Kalake kātaki.

Kalake Tēpile : Tapu mo e ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Aleá. Tapu mo e ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā e Kapinetí. Tapu mo e Hou’eiki Fakafofonga e Hou’eiki Nōpele ‘a ‘Ene ‘Afió, kae’uma’ā e Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakaí, kae ‘atā ke fakahoko hono ui e Fale ni, ki he pongipongi ni, Tu’apulelulu ‘aho 20 ‘o Sepitema, 2018.

(Na’e lele heni ‘a e taliui)

Kalake Tēpile : ‘Eiki Sea, kole ke u to e fakaongo mu’a.

‘Eiki Sea Le’ole’o : ‘Io, lelei Kalake.

Kalake Tēpile : ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga & Palani Fakafonua, ‘Eiki Minisitā Mo’ui & Ngaahi Kautaha Pisinisi ‘a e Pule’anga, ‘Eiki Minisitā Tānaki Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua. Sea, ko e ngata’anga e taliui ‘o e Falé.

Poaki

Ko e Minisitā Ngoue ‘oku kei hoko atu pē ‘ene poaki folau, ka ‘oku poaki tōmui mai e ‘Eiki Minisitā Lao & Pilisone. Kei hoko atu e poaki folau ‘a e ‘Eiki Nōpele Tu’ivakanō. Ko ‘Eiki Nōpele Fusitu’a ‘oku poaki me’a tōmui mai, pea ‘oku kei hoko atu mo e poaki folau ‘a Tevita Lavemaau. Ko e toenga e Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke tali mai honau uí, ko e tuí, ‘oku nau me’a tōmui mai pē. Mālō ‘Eiki Sea.

Me'a 'a e Sea

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō Kalake. Tapu ki he 'Otua Mafimafi 'i hotau lotolotonga. Fakatapu atu ki he 'Ene 'Afió, Tupou VI, kae 'uma'ā e Ta'ahine Kuiní, kae 'uma'ā e Fale 'o Ha'a Moheofu. Fakatapu atu ki he 'Eiki Palēmia, kae 'uma'ā e Kapinetí. Fakatapu atu ki he Hou'eiki e fonuá, kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakaí. Fakatapu atu ki he kau ngāue. 'E Hou'eiki, mālō mu'a ho'omou laumālie. Tau fakafeta'i pē ki he 'Otua koe'uhí ko e tō hotau vai, pea kuo fiefia e kau tō hiná. 'Eiki Palēmia mahalo ko e me'a ia na'a ke fu'u tokanga lahi ki aí, ke fakaivia e ...

<006>

Taimi: 1010-1015

'Eiki Sea Le'ole'o: 'a e fa'ahinga *product* ko iá hiná, kae 'uma'ā 'a e ngaahi ngoue kehekehe kotoa 'o e kakai 'o e fonuá. Ka 'oku ou talitali lelei kimoutolu 'i he pongipongi ni, ke hoko atu 'etau ngāue. Ko 'etau ngāue ko 'etau 'asenitá eni. Mou me'a hifo pē ki ai 'oku te'eki ke 'i ai hano liliu. Ko e 'Eiki Minisitā Laó 'oku poaki mai 'i ai e ki'i fatongia pea 'e tōmui mai pē 'e 'ikai. Kimu'a pea tau liliu 'oku 'i ai ha taha 'oku 'i ai ha me'a 'oku fie me'a ki ai? 'Eiki Palēmia. 'Eiki Palēmia 'oku ou 'ofa atu ki he Feitu'u na, 'oku ou faka'amu pē te ke tokanga pē ki he 'eku 'asenitá, na'a ke to e 'ai ha me'a atu 'a e Feitu'u na hangē ko 'aneafi, ka ke me'a mai 'Eiki Palēmia, he ko e Feitu'u na 'oku mahu'inga 'aupito 'aupito he Falé ni.

'Eiki Palēmia : 'Eiki Sea, tau fakamālō ki he 'Otua Mafimafi he tauhi lelei kuo fai ki he 'etau mo'uí. Mālō e laumālie lelei 'a e Feitu'u na, kae 'uma'ā 'a e toenga 'o e Hou'eiki. Sea, 'oku ou faka'amu pe, pea na'a ku 'osi fakafe'iloaki atu pē ki he Kalaké 'aneuhu 'o kole ke 'i ai ha ki'i faingamālie. Hou'eiki ko e me'a ko eni 'oku 'amanaki ke u fakahoha'a ki aí, 'oku 'ikai ko ha ki'i me'a si'isi'i, ko e palopalema fakafonua 'eni, pea 'oku tō tonu 'i he loto Fale ko eni. 'Oku ou faka'amu pē ke u hanga 'o ki'i fakamatala'i atu pē ke 'uhinga mālie kiate kimoutolu, 'a 'ene mahu'inga, mo e mafatukituki 'a e me'a ko eni ki hotau Falé

Tokanga lahi ki he totongi \$90 miliona ta'efakalao ki he *Tongasat*

'I he 2013 na'e fakahū mai ai 'e he Potungāue 'Atitá 'enau lipooti ki he Falé ni, pea ko e lipooti ko iá kuo u 'osi tufa ange hono tatau ki he Kalaké. 'Oku ou faka'amu pē kapau te mou fiema'u, te ne hanga 'o 'oatu kiate kimoutolu. Ko e lipooti ko eni 'oku ne hanga 'o tala hangatonu mai, ko e pa'anga ko ia na'e vahe atu ki he kautaha *Tongasat* na'e ta'efakalao, pea na'e 'osi fakahū mai ia ki he Fale ko eni 'a e lipooti ko ia. Ko e 'uhinga ko ia 'oku ou pehē ko e palopalema ko eni, 'oku tō tonu heni he kuo 'osi fai 'a e tu'utu'uni 'a e Fakamaaú ki ai, fe'unga mo e pa'anga 'e 90 miliona 'a e Pule'anga ko e pa'anga tokoni mei he Pule'anga Siainá, na'e totongi ta'efakalao pea ko hono fakalea 'e tahá 'oku mole. Ko e 'uhinga ko ē 'oku pehē 'oku tō tonu 'i Fale Aleá ní, he na'e 'osi 'omai 'a e lipooti ki hotau Fale Aleá, pea na'e 'osi lau heni pea na'e fokoutua hake 'a e motu'á ni 'o kole ki he Fale Aleá, ke fai ha'atau ngāue ki he me'a ko eni. Mou kātaki pē Hou'eiki.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, kole pē mu'a 'Eiki Sea ko e ki'i fakatonutonu atu pē mu'a Sea, ko e founga ngāue ho Falé.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu 'Eiki Palēmia ki'i me'a hifo. Me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele mei 'Eua.

Tui 'e kaunoa Fale Alea hono tipeiti'i 'isiu fekau'aki mo e Tongasat

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e Fakatonutonú koe'uhí kuo 'osi fai 'a e Tu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, pea ko e *case* ko ení 'oku 'i he Fakamaau'angá, koe'uhí 'e malava pē ke u hanga 'o fakatonulea'i 'oku tau kaunoa 'i he natula 'o e hopó 'aki 'a e fakamatala ko eni 'oku fakahū mai ki he Falé Sea. Ko 'eku ki'i fakatonutonu pē ia, koe'uhí he 'e ngali kaunoa 'a e Fale Aleá 'i he pongipongi ni. He kuo pau ke tau tipeiti'i 'e tautolu 'a e me'a ko ení Sea, koe'uhi ke 'i ai hano founga ka ko e 'uhingá ko e *case* ko ení na'e 'i he Fakamaau'angá, pea 'oku ou lave'i pē ko e hā hono tūkungá Sea. Ko e ki'i kolé pē ia kātaki fakamolemole pē 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Fakamālō atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia fakataau mo 'etau Tohi Tu'utu'uni ka 'i ai ha fakatonutonu 'oku 'i he motu'á ni ke ne.. 'Oku ou tali 'a e fakatonutonu ko ē 'oku me'a mai 'a e 'Eiki Nōpele 'o 'Eua. Koe'uhi na'a mou 'i he Fakamaau'angá, pea na'e 'i he Fakamaau'angá 'a e me'a ko ená. 'Oku tau feinga foki ke makehekehe 'a e faitu'utu'uni 'a e Fakamaau'angá, pea mo e Fale Aleá pea mo e Kapinetí, 'oua na'a fepakipaki, pea uesia ai ha fatongia, 'o e ngaahi ngafa fatongia mafatukituki 'i he fonuá ni, ma'a e kakai 'o e fonua. Ka 'oku ou tukuatu pē ki he Feitu'u na ke ke fakapotopoto pē 'a e Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Sea, 'oku ou fanongo lelei 'a e motu'á ni pea 'oku ou faka'apa'apa'i 'a e fokotu'u mei hē. Ko 'eku fokotu'u atú kuo 'osi fai 'a e hopó ia. 'Osi tala ia he Fakamaau'angá pea kuo 'osi *public* ia. 'Osi ia. Kapau pē na'e te'eki ke fai ha hopo, mahalo 'e tonu 'a e fakakaukau ko ia. Ko e Tu'utu'uni ena kuo 'osi 'oange ki he ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Tokoni mai ai leva 'a e Feitu'u na, ko e hā leva 'e taua me'a 'a e Falé ni, te tau to e kau ki ai, kapau kuo 'osi fai e hopo koe'uhi kau tokoni atu au ki he Feitu'u na ke tau nga'unu, kae fai mo ..

Tokanga ki he 'ikai ha ngāue 'e fai he fakahū mai līpooti 'Atita

'Eiki Palēmia: Sea ko 'etau kaunga ko ia ki ai, he ko tautolu na'a tau fakalongolongo 'ikai ke tau fai ha me'a...

<008>

Taimi: 1015-1020

'Eiki Palēmia: na'e 'osi līpooti mai he 'Atita 'a e mole. Ko e tu'utu'uni ko ē 'a e Fakamaau 'oku 'ikai to e kehekehe ia mo e me'a ko ē na'e līpooti mai. Ko e hopo 'oku 'asi ai 'a e fō'i me'a ko ē na'e 'ai he līpooti ko ē. Ko hono totongi atu 'a e pa'anga ta'efakalao ki he kautaha ko 'eni 'o maumau ai 'a e lao pea ko e lao ko eni 'oku 'asi ko eni ko e lao pē ia 'oku 'asi he tu'utu'uni 'a e Fakamaau. Ko e lao ...

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fakatonutonu ē mei he Fakafofonga Kakai Fika 15. Me'a hifo kae fai e fakatonutonu.

Kole ki he Palēmia ke tu'u 'atā Fale Alea he 'oku te'eki mahino ha hopo tangi

Sāmiu Vaipulu: Te ke tali pē 'Eiki Palēmia? Sea 'oku 'i ai mo e, 'oku te'eki ke u tui au kuo taimi, 'oku te'eki ke mahino ia pē 'oku fai ha tangi 'i he 'ū hopo ko 'eni, kae tuku mu'a ke 'osi e 'ū *process* 'a e Fakamaau'anga pea tau toki vakai ki ai. Ko e kole pē ia pē Sea he koe'uhī na'e 'osi hoko he Fale ni 'a e me'a ko ē fekau'aki mo e me'a 'a Lasike. Na'e fai e tu'utu'uni ia 'oku te'eki ai ke 'oange 'a e faingamālie ko ē ke fai e tangi. Pea ko e taimi na'e fai ai e tangi kuo kehe e tu'utu'uni ia pea iku mo'ua e Pule'anga he me'a ko ia Sea. Ko u kole atu tau kātaki Palēmia tau ki'i tu'u 'atā pē, ki'i taimi si'i pē, ko u tui 'oku mahino mai 'oku 'ikai to e ai ha, 'a e ola e tangi mo e me'a ...

'Eiki Palēmia: Sea 'oku 'ikai ke fai ha tangi ko u 'osi talanoa mo e 'Ateni Seniale ko ia na'e kau he hopo na'a ma hopo. Pea 'oku 'ikai ke fai ha tangi. Pea 'oku 'osi fai e tu'utu'uni mai 'a e Loea ke 'oange ā e totongi *cost* ko ē 'a e Loea. Ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a, ko 'ene maau eni e me'a ko ia 'oku ou fakahoha'a atu ai. 'Eiki Sea, ko e me'a 'oku mahu'inga heni he ko e fakalea ko ē 'oku ou fai 'oku tō tonu 'a e me'a ko eni 'i he lotofale ko 'eni. Ko hono 'uhinga eni, na'e 'osi līpooti mai ka tautolu pea na'e 'osi 'ohake. 'Ikai ke 'i ai ha'atau tokanga, ko e me'a na'e hoko na'e 'ave ki he Fakamaau, 'ikai ke tali 'e he Fakamaau 'a e ... To e tangi ki he Fakamaau Lahi 'ikai pē ke tali 'eku kole ke fai hano vakai'i 'o e tu'utu'uni 'o e, 'o e me'a ko eni 'oku līpooti mai he 'Atita. 'Ikai pē ke tali. Toki kole e motu'a ni 'o hū mai e kau ngāue faka-Pule'anga, 'a Mele pea mo 'ene kau ngāue 'o mau kau fakataha hono to e 'eke ko hono tu'o tolu, sivile. Pea ha'u leva e loea mei Nu'usila 'o fakahoko e hopo ko eni. Hou'eiki mou kātaki fakamolemole 'oku 'ikai ko ha'atau feinga 'atautolu eni, ko e fakahoha'a 'a e motu'a ni 'oku tō tonu hotau lotofale ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, nau fakahoko atu e fakatonutonu 'anenai 'Eiki Sea pea na'a ke tu'utu'uni 'oku mo'oni pea 'osi ko ia pea 'oku hoko atu pē feme'a'aki, ko e hā 'a e tu'utu'uni 'a e Feitu'u na he na'a ke fakahoko mai 'oku mo'oni 'a e fakatonutonu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia, hā ho'o ...

Lord Nuku: Hā ho'o fakatonutonu ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamolemole 'oku ...

'Eiki Palēmia: Ko 'eku kole ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e tu'utu'uni ē, pea 'oku mo'oni he ko u 'osi fakahoko atu 'oku mo'oni 'a e me'a 'oku fakatonutonu he 'Eiki Nōpele, ka 'oku ke mea'i 'oku 'ikai ke taau ia ke u fekau e Feitu'u na ke tuku ā koe'uhī he ko u lave'i ko e Feitu'u na ko e Palēmia ia e fonua ni. Pea 'oku 'i he Feitu'u na e fakapotopoto taha, ke me'a 'aneafi ke mea'i 'aneafi na'a ke me'a atu he me'a kehe ia kae tuku e 'asēnita e Fale ni. Ko e fakafokifā pē ...

'Eiki Palēmia: Sea kātaki pē ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai 'oku ou kātaki pē au he ko u 'ai fakalelei atu pē au ki he Feitu'u na ...

'Eiki Palēmia: Mālō 'aupito Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea ke toka'i mai pē mu'a e si'i 'asēnita ni kau ...

'Eiki Palēmia: Sea ...

Veivosa Taka: Sea, 'e lava pē ke fai ha ki'i tokoni?

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali pē he Feitu'u na ke fai ha ki'i tokoni 'a e ...

'Eiki Palēmia: Kātaki pē kae 'ai ai leva he 'oku mei 'osi ai leva he ē.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō, 'ikai ke lava ha tokoni.

'Eiki Palēmia: Ko e poini 'a e motu'a ni 'oku tau kau kau tonu ki he me'a ko eni. Pea ko 'eku poini ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea ko e mafai 'o e Feitu'u na 'oku ou fakafehu'ia.

'Eiki Palēmia: Sea 'oua te ke feinga ke fai 'e he Sea ha tu'utu'uni hala. Tukuange Sea ke tau'atāina ...

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kuo ke 'osi me'a mai ko e 'uhinga pē ia 'eku fakahoha'a atu he kapau na'a ke fakahoko mai 'oku hala 'eku fakatonutonu, 'ikai ke u to e fakahoko atu ia 'e au. 'Oku 'ikai ko ha Fale eni ke fai ha fakahōhōloto ko e Fale eni 'Eiki Sea 'oku 'i ai hono lao mo hono tu'utu'uni.

'Eiki Palēmia: Sea ...

Lord Nuku: Ke tau ngāue'aki e lao he 'oku 'ikai ke 'i ai ha taha ia 'e ma'olunga he lao ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Kuo mahino mai 'Eiki Palēmia ia e me'a 'oku ke me'a ki ai, hā e me'a te u to e fai he kuo 'osi mahino ho'o poini na'e 'osi 'omai ki he Fale ni mahalo pē tapu ange pē pea mo moutolu Hou'eiki na'e 'i ...

<009>

Taimi: 1020 – 1025

'Eiki Sea Le'ole'o: 'I he taimi ko iá. Ko e me'a ko eni 'oku me'a mai'aki 'e he 'Eiki Palēmia, na'e 'ikai ke 'i ai ha'amou me'a ki he me'a ko eni. Ka ko 'eku lave'i 'e au nau 'i heni mo aú. Ko e 'Eiki Minisitā 'o e 'aho ko iá ko e 'Eiki Minisitā 'o 'Eua. Ko e tangata ia na'e kau ia he kau muimui he Feitu'u na. Ko ia na'a ne to'o 'a e pa'anga ko eni 'o 'ave he taimi na'e Minisitā Pa'anga aí. Ko e toki ma'u ko eni 'a e 'ātita ko u toki lave'i pē 'e au ena 'oku 'omai e tohi 'a e 'ātítá. Ka

ko u fakaongoongo atu pē ki he Feitu'u na ko e hā nai ha to e me'a 'eta fai 'e he Feitu'u na mo e motu'a ni ke fakalelei'i.

'Eiki Palēmia: Ko u kole atu ke ta fai e me'a 'oku totonú. Pea ko e me'a totonu eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Kapau leva ko e me'a 'oku totonú, 'ave mu'a ki he Fakamaau'angá ke faka'osi mei ai ho'omou feme'a'akí he 'oku mou lolotonga fai e fakatonutonu ke tau'atāina e Fakamaau'angá.

'Eiki Palēmia: Ko 'ene tu'o 3 eni hono 'ave pea ko 'ene aofangatukú eni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea ko e 'omai leva ki he Fale ni ko e hā leva ha aofangatuku 'a e Fale ni Hou'eiki.

Fokotu'u ke ngāue popula kau Mēmipa Fale Alea

'Eiki Palēmia: Ko 'eku aofangatukú, tau 'alu kātoa 'o ngāue pōpula. Kapau 'oku 'ikai ke mou loto ki ai, tau ō fakauike. Ko tautolu na'a tau fakalongolongo 'ikai ke tau fai ha me'a ki he me'a ko ení. Pea 'oku fihia hotau Falé ko u tala atu. Fihia fakalao,

Lord Nuku: Fakatonutonu atu pē Sea.

'Eiki Palēmia: Na'e kau 'a e Fakafofonga ko ení fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Ko 'eku fakatonutonú 'Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu.

Lord Nuku: Kapau 'oku fihia e Fale ni ke ō ngāue pōpula kātoa, 'o ō ngāue pōpula te'eki ai ke 'i ai ha tu'utu'uni fakamaau'anga, te'eki ai ke 'i ai ha fehālaaki 'e fai 'e he Falé. Ko e me'a na'e hokó ko e me'a 'a e Pule'angá mo e *Tongasat*, ko e me'a ia 'i tu'a. Ko e kautaha taautaha eni. Ko e sino ko eni ko ē 'oku fakahoha'a atú, 'a e Palēmia ko ia na'a ne fai e hopó mo e faka'iló. Pea 'oku ne 'omai e me'a ko ē 'i tu'á ke 'omai ia ke fihia ai e Fale ni pea ne pehē, kuo tau halaia kotoa. Pea tau ō fakauike 'o ngāue pōpula. Tau tipeiti'i ā e fo'i me'a ko iá.

'Eiki Palēmia: Sea, tuku ā ke 'osi.

Lord Nuku: Ko e maumau ko ení 'oku 'i he Fale ni.

'Eiki Palēmia: Kuo mei 'osi.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io, ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga Fika 13 'o e kakai 'o Ha'apai. Mo me'a hifo.

'Eiki Palēmia: Mei 'osi 'eku fakahoha'á 'aku ia kae toki 'oange ha faingamālie ki he..

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E pau ke ngāue'aki 'a e fakatonutonú 'Eiki Palēmia. Kapau na ko e tokoni 'oku 'i he Feitu'u na ho taimí ke ke tali pē 'ikai tali ka koe'uhí ko 'ene fakatonutonú.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. Tapu pea mo e 'Eiki Palēmia mo e Fale 'eiki ni kae fakahoko atu e fakamālō e ma'u e ki'i faingamālié Sea. Ko 'eku fakatonutonú Sea. Na'e hoko e palopalema pehē ni he'eku manatu'i na'e 'i ai 'eku 'i he Fale ni, ki he Minisitā Polisi te'eki ke Minisitā Polisi. Na'e tu'utu'uni e Fakamaaú 'oku hala. Pea ko 'eku fakatonutonú, ne tau tu'utu'uni ke tuku kitu'a e Minisitā Polisi. Pea tangi pea hao pea toki fakafoki mai. 'A ia ko 'eku fakatonutonú ia Sea 'oku ou 'oatú pea mo e tahá. Na ke me'a 'oku ke tali 'a e fakatonutonú 'a e 'Eiki Nōpele 'Euá. 'Oku 'i he fale hopó. Pea to e me'a mai e 'Eiki Palēmiá, kuo 'osi mei fale hopo. Pea ko u tui ko e 'uhinga ia ko u fakatonutonú atú, 'oku mo'oni e me'a 'oku me'a ki ai e 'Eiki Palēmia. Mālō atu Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fakafofonga, 'oleva pē Hou'eiki ē. 'Oleva pē ka tau tokanga ki he fakatonutonú ko ē. 'Oku te'eki ai ke hanga 'e he Fale ni 'o tuku e Minisitā Polisi kitu'a.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú atú ko Māteni Tapueluelu na'e hoko ko e Fakafofonga Tongatapu 3, lolotonga 'etau 'i he Fale Alea motu'á. Na'e 'omai ai e tu'utu'uni 'a e Fakamaaú pea na'e tu'utu'uni e Fale Alea he 'aho ko iá ke tuku 'a Māteni kitu'a. Pea na'e tangi 'o hao pea to e fakafoki mai 'a Māteni 'a eni 'o lele mai ai he taimi ní. Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Io 'oleva pē. 'Oku sai pē. 'E Fakafofonga, ki'i fakatokanga'i 'oku 'ikai ke 'i ai ha tu'utu'uni, na'e 'ikai ke tu'utu'uni e Falé ke tuku e tokotaha ko ení kitu'a. Ko e founga mahalo 'oku ke me'a ki ai ko e founga ko ē he filí. Ka koe'uhí na'e 'i ai 'a e ngaahi talanoa fakalao 'o fekau'aki pea mo e founga filí. Pea fai e fakatonutonú.

Veivosa Taka: 'Eiki Sea ko 'eku fakatonutonú, na'e 'ikai ke tu'utu'uni e Falé ka na'e fai e tu'utu'uni e Falé 'i he tu'utu'uni 'a e Fakamaaú.

'Eiki Palēmia: Sea ko u kole atu mu'a ke tukuange mai ke 'osi ai leva 'oku mei 'osi kau fokoutua au ki lalo.

Lord Tu'i'āfitu: 'Eiki Sea ki'i fakatonutonú ki he Fakafofongá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E 'Eiki Palēmia ko e 'uhinga pē ko ē 'oku tau tokanga ki hē ke 'ai 'a 'etau minití ke tonu he 'oku fanongo e kakai 'o e fonuá, ki he anga ko ē ho'omou feme'a'akí pea 'oku tau feinga pē 'a e motu'a ni ke 'uhí ke, he na'e, nau pehē te ne tokoni 'i he fakatonutonú ki he me'a 'a e Feitu'u na.

'Eiki Palēmia: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka ko u 'ohovale au ko e fakatonutonú ia he me'a kehe ē.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a mai angé 'Eiki Nōpele mei Vava'ú. Pea te u 'oatu pē ki he Feitu'u na 'Eiki Palēmia ke..

Lord Tu'i'āfitu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Tapu mo e 'Eiki Palēmia 'o Tonga pea ko u hūfanga atu he talamalu e Falé...

<001>

Taimi: 1025-1030

Lord Tu'i'āfitu: ... Ko 'eku fakatonutonu pē ki he Fakafofonga mei Ha'apai. Ko e me'a na'e fekau'aki pea mo e tokotaha ko ena 'oku 'i ai hono lakanga ko e Minisitā na'e fekau'aki ia mo e Komisoni Fili Fai Fili. Ko e fakatonutonu atu ki he Feitu'u na. Ko ia pē Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'Eiki Nōpele fika ua 'o Vava'u.

'Eiki Palēmia: Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko u mei 'osi. Ko e fehu'i foki pē 'oku 'i ai ha'atau kaunga. Mahalo ko e fo'i lea pē na'e 'i ai ha'anau kaunga. Ko 'etau kaunga eni. Fehu'i na'e *report* mai e me'a ki heni ? 'Io. Na'e lau 'i Fale ni ? 'Io ko ē ia. Ko 'eku 'uhinga atu na'e 'ikai ke tau tokanga 'a e Fale ke fakahoko hotau fatongiá ke fai ha'atau tu'utu'uni. Hangē ko eni tu'utu'uni 'etau Fale ko kinautolu ko ē na'a nau 'i heni na'a nau hanga 'o 'ave e silini na'a nau 'i heni fai ha'atau tu'utu'uni ki ai, ka na'e 'ikai.

Ko e 'uhinga 'oku ou fakahoha'a atu ko 'ene mafatukituki he ko e me'a fakafonua eni. Ko e 90 miliona 'oku mole.

Lord Tu'iha'angana: Sea ko 'eku ki'i tokoni pē ki he Palēmia na'a ne tali nounou pē ia kae toki faka'osi he 'oku mahu'inga.

'Eiki Sea Le'ole'o: Tali pē he Feitu'u na ke tokoni atu e 'Eiki Nōpele mei Ha'apai. Mālō.

Founga ngāue na'e fehalaaki ko e 'ikai fou mai ki Fale Alea me'a ki he Tongasat

Lord Tu'iha'angana: Sea tapu mo e Feitu'u na pea tapu mo e Hou'eiki. Sea ko e hopo ko eni mahalo na'e 'ikai ke fu'u lave'i he motu'a ni kae fa'a lau pē he nusipepa fanga ki'i nusipepa ki he ola fekau'aki mo e hopo. Pea hangē ko ē 'oku me'a 'aki he 'e 'Eiki Palēmia ka ko e ma'u 'a e motu'a ni 'oku 'ikai, māhino pē na'e, ka 'oku 'i ai 'a e ngaahi puipuitu'a 'o e tu'utu'uni ko eni. Pea 'oku fiema'u ke fakamāhino mai ke tau māhino'i ka ko e māhino ki he motu'a ni ko e tu'utu'uni ko e 'uhingá ko e fo'i, ko e founga ngāue na'e fēhalaaki na'e tonu ke fakahū mai ke tali 'e he Fale Alea ni ke tuku atu e silini ko eni kitu'a.

Sea ‘oku fa’a ‘ohake pē heni ‘e he ‘Eiki Palēmia kae mahalo foki ko e founa ko e me’a fo’ou eni ‘a e fakahū mai ha tokoni fakapule’anga pea ke totongi ki ha kautaha ‘i tu’a. Pea mahalo na’e te’eki ai ke ‘i ai ha fu’u founa ngāue ... he ko u tui Sea ka na’e fakahū mai he Pule’anga ko ia ‘aki ‘enau tui ki Fale Alea ni he ‘oku nau ma’u ‘a e tokolahi ‘i Fale Alea ni na’e tali na’e fakalao na’e tali pē ia. Ka ko e ‘uhinga na’a nau fofongavalea ‘i he’enau faka’uhinga ‘o pehē ‘oku nau mafai pē ke tuku atu pea na’e ‘ikai ke fou mai. Ko e fo’i me’a ia na’e fehalaaki ko e ‘ikai ke fou mai ‘i Fale Alea ni.

Pea ko ia Sea pea ‘oku mo’oni e Palēmia pē ko e hā e me’a na’e ‘ikai ke fakatokanga’i ai ‘e he Fale Alea he na’e ‘osi fakahū mai e līpooti. Lahī pē mo e ‘ū me’a ‘oku līpooti mai he ‘atita Sea. Na’e ‘osi līpooti mai he ‘atita ‘i he’ene līpooti fekau’aki mo e Minisitā heni na’e fehalaaki ‘ene ngāue’aki ‘a e pa’anga ‘a e fonua ki he ngaahi ngāue na’e fakahoko ‘i Vava’u. Pea na’e fokotu’u mai ‘e he ‘Eiki Palēmia tukuange ki ai ke ne tautea pea na’a tau pālōti. ‘A ia ko e mei ‘uhinga ‘a e ‘Eiki Palēmia ke fai ke pehē na’e tonu ke tau fai ha me’a pehē ki he me’a ki he hopo ko eni. Ko e ‘uhinga he ‘oku ‘ikai ke, ko ‘eku ‘uhinga pē Sea ko ‘eku tokoni ki he ‘Eiki Palēmia ke, ka ‘oku mo’oni mahalo na’a tau, ka ‘oku ‘i ai ‘a e puipuitu’a e tu’utu’uni ko eni. Ko e ta’efakalao ko e ‘ikai ke fakahū mai ki Fale Alea ni. He ko ‘eku tui ko e Pule’anga ‘o e taimi ko ia ‘oku nau ma’u e tokolahi heni ka na’e fakahū mai ki heni ‘e ‘alu pē he founa. Na’e ‘osi ‘ikai ke faingata’a ke ta’etali ke hoko atu ka ‘oku mahalo ko e fofongavalea pē. Mālō Sea ko e tokoni atu.

‘Eiki Palēmia: Fakamālō ki he ‘Eiki Nōpele he tokoni ki he’etau kaveinga he pongipongi ni. ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku hoha’a ki ai e motu’a ni he na’e ‘osi ‘omai ki Fale ni pea na’e ‘ikai ke tu’o taha pē. Na’e tā tu’o lahi hono ‘ohake.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea kātaki pē mu’a Sea ka u to e ki’i fakatonutonu atu pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e ki’i fakatonutonu ē ‘Eiki Palēmia.

Lord Nuku: Ko ‘eku fakatonutonu ‘Eiki Sea ko e me’a ko ē ‘oku hoko ho Fale ‘i he pongipongi ni. Ko e tu’unga ko ē ‘o e hopo ‘oku ngofua e tangi ke ‘osi e ‘aho ‘e 42 pea toki ‘atā e me’a ‘oku ‘ikai ke to e fai ha to e tangi. Ko e pongipongi ni kuo fakahoko mai ‘e he ‘Eiki Palēmia kuo ne ‘osi fehu’i ‘e ia ia ki he ‘Ateni Senialé pea ‘oku fakahoko ange he ‘Ateni Seniale ia he ‘ikai ke to e fai ha hopo. Ko ‘eku fehu’i atu ‘oku te’eki ai ke ‘osi ke kakato ‘a e tu’utu’uni fakalao ko ē ki he hopo ko eni ke ‘atā e, ‘a e tu’utu’uni ko eni kitu’a ke talanoa’i.

‘Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu.

Lord Nuku: He ‘oku ‘i ai ‘a e totonu ‘a e kakai ko ē na’e faka’ilo ke nau tangi ...

‘Eiki Palēmia: Sea ko u fakatonutonu atu.

Lord Nuku: Na’e fakafongia’i ‘e he Pule’anga ka ko e ‘uhinga ia ‘eku, ‘oku te’eki ai ke kakato ‘a e ‘aho ‘e 42 ke māhino kuo ta’efakalao.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

Lord Nuku: Ko e konga ko ē ki he talanoa ‘i tu’a Sea na’e, ‘oku tau lolotonga ngāue he ‘aho ni ki he mafai he Palēmia ke ‘alu ia ‘o fetu’utaki ki he ‘Ateni Seniale ke ‘omai ki ai ‘a e fakakaukau ‘a e ‘Ateni Seniale ‘ikai ke to e fai ha hopo ia.

‘Eiki Palēmia: Sea.

Lord Nuku: Kapau ...

<002>

Taimi 1030-1035

Lord Nuku: ...kapau ko ia fakahoko mai pē ko e hā ‘a e ‘uhinga ‘oku ‘ikai ke to e fai ai ha hopó, he ‘oku te’eki ai ke ‘osi ‘a e totonu ko ē ‘a e kakai ko ia Sea.

‘Eiki Palēmia: Sea...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ki’i me’a hifo ...

Lord Nuku:Ko hono ‘uhinga ia ‘oku ou fakatonutonu atu he ‘oku te’eki ai kakato....

‘Eiki Palēmia: Fakatonutonu atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Eiki Nōpele, mālō.

‘Eiki Palēmia: Fakamolemole ‘Eiki Nōpele, ‘oku ke feinga ke tanu ‘a e me’a ko eni ‘i he fu’u loto fale mā’oni’oni ko eni. ‘Oku ou kole atu ki’i tuku mai ha faingamālie he ‘oku mei ‘osi, ‘oku ‘osi fai ‘a e fetohi’aki kā ko eni ‘oku ou talanoa atu ki ai ‘oku ‘osi fai ‘a e fetohi’aki kā ko eni ‘oku ou talanoa atu ki ai ‘oku ‘osi fai ‘a e ngāue ia ko ia.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘eku ma’u...

‘Eiki Palēmia: ...pea ‘oku ‘osi fai ‘a e tu’utu’uni ‘a e Fakamaau ia ki ai.

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ‘oku ‘i ai ‘eku ma’u ki he hopo ko eni ‘e fai ‘a e tangi, ko e ‘uhinga ia ‘eku fakahoha’a atu.

‘Eiki Palēmia: Sea ‘oku ou kole atu.

Lord Nuku: Ko e ma’u ē ‘a e ‘Eiki Palēmia ko ‘eku ma’u eni ‘a’aku.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Nōpele ‘oku mou mea’i pē ‘a e Fale ni ‘Eiki Nōpele ‘oku mou fuakava ke mou me’a mai ‘o me’a mo’oni ‘i he Fale ko eni. Ko e me’a ko eni ‘oku me’a mai ‘e he ‘Eiki Palēmia he ’ikai fai ha tangi ia, pea ‘oku ou falala atu au ki ho’o fuakava ko ē na’e kamata ‘aki ‘Eiki Palēmia, he ’ikai fai ha tangi. Kā ko eni ‘oku me’a mai foki ‘a e ‘Eiki Nōpele...

Lord Nuku: Ko e me'a 'oku ou fakahoko atu ko e mo'oni 'oku te'eki ai ke 'osi ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo fakamolemole 'e 'Eiki Nōpele mo 'Eiki Palēmia...

Lord Nuku: ...'a e tu'unga ko eni na'a pehē 'oku fai ha loi 'i he Fale ko eni 'o fakatatau ki he 'etau fuakava.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mo fakamolemole mo ki'i me'a hifo ange ki lalo fakamolemole ange ka u ki'i fakahoha'a atu. Mo fakamolemole 'oku 'ikai ko ha Fakamaau au ia ke u fakamaau'i pē ko hai 'ia mo ua 'oku mo'oni he ko ē 'oku me'a mai ia he 'ikai ke fai ha tangi, me'a mai 'e he 'Eiki Nōpele 'e fai 'a e tangi, kā 'oku ou pehē 'Eiki Palēmia laumálie lelei mu'a ka ke tuku ā, ka tau si'i hoko atu ā 'i he 'etau he'eku 'āsenita 'oku fokotu'utu'u mai, kā he 'ikai ke u to e lava au 'o fai ha ngāue he koe'uhí ko e fatongia 'o e Fale ni 'o e *issue* ko ena 'oku ke me'a mai ki ai 'oku 'i he Fakamaau'anga pea 'oku mou lele 'i he founa.

'Eiki Palēmia: Ko e *issue* Sea ko e *issue* mahu'inga eni ia ki he fonua fakalūkufua .

'Eiki Sea Le'ole'o: Pea kapau leva 'oku ke vilita'e'unua pē ke fakahoko kae hā leva 'eta kamata 'e taua 'a e ngāue pōpula, ko e hā 'eta ngāue 'e fai.

'Eiki Palēmia: 'Oku faka *weekend* pē, ko 'eta o pē 'o taliui ki hē tā o pē 'o ki'i ngāngāue.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ooo, pē 'i sai ia, pe'i 'ai ke ke fiemālie, mahalo 'oku sai ke fe'unga ka ta fokotu'utu'u ko e hā 'eta ngāue koē 'e fai mahalo 'oku sai ke ta o 'o ngāue ki falemahaki. 'Oku sai ange ia ke ta kamata 'osi ko ia hoko mai leva 'a e Minisitā Leipa, ko e Minisitā Leipa, tau filifili hangē pe ena ko e fili 'o e kōmiti 'o e 'ū kōmiti me'a, Minisitā Leipa, mo e Minisitā Pa'anga....

Poupou ke tokangaekina Fale Alea 'isiu ki he mole \$90 miliona

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea ka u ki'i tokoni atu mu'a, kapau 'oku ou kole fakamolemole atu pē Sea he konga ko eni, kapau 'oku ou fakamo'oni atu foki ko e motu'a eni na'a ne lipooti mai foki 'a e me'a ko ia ki Fale ni. Pea 'oku ou poupou lahi ki he Palēmia 'i he'ene hanga 'ohake 'a e me'a 'i he pongipongi ni, he koe'uhi he na'a ku 'amanaki mai 'e fai ha'amou ngāue ki ai i he taimi ko ia na'e 'omai ai, pea ko eni 'a e fokotu'utu'u 'a e 'Otua pea u faifai fai pe au fou mai 'i he ngaahi hala 'i he afi mo e vai 'o a'u mai ki heni 'i he pongipongi ni 'oku ou kei mo'ui pē pea 'oku ke vakai mai pē kuo u ve'e tolu, kā 'oku ou a'u mai pē ki heni. 'Oku ou meimei ke ha'u 'a e ngaahi faingata'a ko ia pea 'oku toki fakatokanga'i tā ko ē ko ho'o me'a ia na'e fai ki he fu'u pa'anga lahi pehē.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Minisitā Pa'anga....

'Eiki Minisitā Pa'anga: ...na'e 'ikai ke mou tokanga ki ai.

'Eiki Sea Le'ole'o: ...'oku 'i ai pē 'uhinga ia 'oku hanga 'e he 'Eiki 'o tuku 'a e Feitu'u na ke ke ve'e tolu 'o fakatolonga mai ki he taimi ni, 'o 'ikai ko e 'uhinga ia 'o hangē ko e me'a ko ena ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Pea ko eni ku o ‘ai k eke to e tu’utu’uni mai ke u ‘alu ‘o ngāue’i...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...’oua te ke ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...’o ngāue pōpula ‘aki ‘a e fo’i me’a na’a ku līpooti mai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te ke ngāue pōpula koe’uhi he na’e ‘ikai ke ke ‘omai ‘a e līpooti ‘i he taimi totonu, ko e me’a ia ‘oku fiema’u ‘e he ‘Eiki Palēmia, ko ia ‘oku ke fokotu’u mai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ou kole atu pē ke ke kapau ‘e fai ha ngāue pōpula tukuange mu’a au ke u ‘atā au ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: “Ikai. Te ke ngāue pōpula

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ...mei he kongā ko ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Te ke ngāue pōpula koe’uhi he na’e ‘ikai ke ke ‘omai ke a’u mai ‘a e līpooti ki Fale ni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō Sea.

Samiu Vaipulu: Sea ki’i ...

‘Eiki Palēmia: Sea ka u ki’i faka’osi atu ai leva.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Oku ou pehē mu’a ke tau tuku ā mu’a,

‘Eiki Palēmia: ...kā ta u hoko atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Io, ka tau hoko atu mu’a ‘eku ‘āsenita.

‘Eiki Palēmia: ‘Osi pē ka tau hoko atu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ooo te tau to e hoko atu pē ‘i he ngāue pōpula?

‘Eiki Palēmia: ‘Ikai, ko ‘eku kole atu, ‘oua, ko ‘eku kole atu fakamolemole atu.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘Ooo ko e fakatonutonu mei he Fakafofonga fika 15.

Samiu Vaipulu: Ko e hopó Sea ‘oku fa’ahi ‘e ua, na’e fa’ahi ‘a e Pule’anga mo e fa’ahi ko ē ‘a e *Tongasat* na’a nau fai ‘a e *defense*. Pea ko ē ‘oku me’a mai ‘a e Palēmia, ko e lau ē ‘a e ‘Ateni Seniale ‘e ‘ikai ke to e fai ha tangi, te’eki ai ha lau ‘a e fa’ahi ‘e taha pē ‘oku fai ‘a e tangi kā ko ē ‘oku me’a mai ‘a e ‘Eiki Nōpele ko ē ‘e fai ‘a e tangi, ‘i he ‘ene pehē Sea, Sea ‘oku ou kole atu

au ta u ki'i fakama'uma'u pē 'o vakai lelei ki he 'ū me'a he 'oku kei taimi pē 'Eiki Sea, neongo 'oku tolu 'a e va'e 'o e Minisitā Pa'anga.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakafofonga fika 15 ...

<005>

Taimi: 1035-1040

Sāmiu Vaipulu : ... Minisitā Pa'anga, ka ko 'ene 4, ko e sai e sai.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ko ia. 'Oku ou fakamālō atu ki he Feitu'u na ho'o poupou, mo ho'o tokoní, ka tau 'ai 'etautolu ke lēkooti ha me'a 'i he fonua ni. He ko ena kuo fokotu'u mai 'e he 'Eiki Palēmiá, ke 'oua te tau to e fai ha feme'a'aki ki he me'a 'i he Fakamaau'angá. Ko eni kuo pehē 'e he Palēmia, totonu ke tau ngāue pōpula.

'Eiki Palēmia : 'Oku ou kole atu, Sea, ke 'oua 'e to'o ma'ama'a e me'a ko ení he ko e me'a mamafa. Kapau 'oku 'ikai ke mamafa ki he Fale ni, 'oku tau fakakata'aki, 'oku mamafa eni ki he kakaí. Mamafa ki he 'Ene 'Afió.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Palēmia 'oku 'ikai ke to'o ma'ama'a, he ko e Feitu'u na pē 'oku ke fokotu'u mai, pea 'oku ke fokotu'u mai 'e koe hono tauteá, kalo e 'Eiki Minisitā Pa'anga ia.

'Eiki Palēmia : Kuo u 'osi lava atu 'eku fakahoha'a atú, pea kuo 'osi 'ohake ai 'i Fale ni, pea ko e me'a 'oku ou fakamanatu atú. Ko e lau ko ē 'a e Lea Fakatātā 'oku pehē. " 'E tautea e angahalá, koe'uhí ko 'ene faihalá. Ka 'e 'eke kiate kinautolu na'a nau 'ilo lelei pē kae 'ikai ke nau fai ha me'á." Ko e lau ia 'a e Folofolá ia 'oku ou 'oatú, pea 'oku ou to e 'oatu mo e lau 'a e Laó. Ko e lau e 'a e Laó, e. Ko e lau eni 'a e Folofolá 'oku ou 'oatú. Hou'eiki, 'e mate 'a e angahalá, 'i he'ene faihalá, ka 'e 'eke kia nautolu na'a nau 'ilo'i lelei pē kae 'ikai ke fai ha me'á.

'Eiki Sea Le'ole'o : Fakafeta'i.

'Eiki Palēmia : Ko ia 'oku ou fokotu'u atu.

Lord Fusitu'a : Sea, kātaki. Ko e kole 'a e motu'a ni, koe'uhí ko e tōmui mai.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'Eiki Nōpele, ko e 'osi mai e e me'a ia 'a e 'Eiki Palēmia, ka tau foki ā ki he'eku 'asēnita.

Lord Fusitu'a : Ko ia ko 'eku 'eke 'a e me'a 'a e Palēmia. Ko e me'a eni fekau'aki mo e tutu o Nuku'alofá, pē ko e hā koā e keisi ko ē 'oku tau lau ki aí?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u tali atu.

'Eiki Sea Le'ole'o : Sai, faka'osi mai, 'Eiki Palēmia.

'Eiki Palēmia : Te u tali.

'Eiki Sea Le'ole'o : Faka'osi mai pē e me'a ko ena na'a ke, fo'i veesi Folofola ko ē na'a ke me'a mai aí, he 'oku ou kamata ke u ongo'i kuo tau ofiofi ki he feitu'u ko ē, ka tau liliu ki he Kōmiti Kakato ka tau hoko atu.

'Eiki Palēmia : 'Osi, 'osi atu au. Lava atu au. Ka 'oku ou kole atu pē tau to'o mamafa e me'a ko ení, na'a tau kaunga ki ai, pea 'oua te tau to e kalo mei ai. Tau kole fakamolemole ki he kakaí, 'i he'etau me'a na'e faí. Kau pē mo au ia ai. Tau o 'o kole fakamolemole kia nautolu. Ne 'i ai 'emau tōnounou 'o mole ai e fu'u pa'anga ko eni 'e 90 miliona 'a e fonuá. Ka 'oku ou fakamanatu atu e fo'i veesi.

Siaosi Sovaleni : Mahalo ko e fakatonutonu, Sea. Tapu mo e Feitu'u na, Sea, pea tapu mo e Hou'eiki Mēmipa e Falé. Na'e me'a e 'Eiki Palēmia 'anenai, na'e feme'a'aki pea mo e 'Ateni Senialé. 'Oku 'i ai e *conflict of interest* heni, 'o kapau ko ia na'e tu'u 'i he tafa'aki e tahá, pea to e me'a mai ia 'i ai, 'i he *perception*, he sio mei tu'á, 'oku ke me'a mai koe mei he tafa'aki ko ē *defense*, 'o to e ha'u koe ia ki he tafa'aki ko ē Pule'angá 'o ala Ko e 'uhinga pē 'a e ki'i me'a

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, fakatonutonu atu. Ko e ki'i fakatonutonu atu, kātaki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : Ki'i me'a pē, Minisitā, 'osi pē pea fai ho'o fakatonutonu. Ko e fakatonutonu ko ē na'e fakatonutonu 'eia e 'Eiki Palēmia, koe'uhí ko e fakatokanga'i 'e he Mēmipá, 'a e 'Ateni Senialé 'i hono ngafa fatongiá. 'Oku 'i ai 'a e *conflict* ai. Fai leva e fakatonutonu 'a e Feitu'u na.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ka u ki'i fakatonutonu atu au. 'E Sea, ko e 'uhinga ia na'a tau pehē ai 'oku 'ikai ke *conflict* hono 'ave e 'Ateni Senialé ki he *Privy Council*. He 'oku 'ikai ke taliui 'a e tokotaha ko iá ki he Palēmia. Ko e *conflict* eni 'a e 'ikai ke hanga 'e he 'Ateni Senialé 'o fai e faka'ilo ko ení. *That's conflict*. Ko e *conflict* ia. Ko e hā na'e 'ikai te ne fai ai e faka'iló, na'e 'osi 'omai 'i he lipooti ko ení. Ko e me'a ia 'oku ui ko e *conflict*.

Siaosi Sovaleni : Mālō, Sea 'ai pē ha'o *ruling* 'i he *conflict*. Ko 'eku 'uhingá 'a'aku ia, na'e *defend* 'a e Palēmia, 'Eiki Minisitā. Pea ko e 'Ateni Senialé 'oku to e fakaongoongo ki ai, he ko e 'uhingá ko e 'Ateni Seniale 'a e Palēmiá. 'E anga fēfē leva 'ene ha'u 'a'ana ia, 'o me'a mai ia 'o toe 'eke'i 'a e tu'unga ko iá, pē 'oku fai ha *appeal* pē 'ikai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea 'oku fakatonutonu atu, 'oku hala 'aupito e ma'u ko iá. 'Oku ou fakatonutonu atu, Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o : 'E hai koā, 'e Minisitā. Ko e hau e ongó, kapau 'e 'i ai ha taha he Fale ni te ne me'a atu ki he Feitu'u na, 'oku hala e me'a 'oku ne me'a'akí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io, ko 'eku fakatonutonu pē. Kātaki Sea, 'oku hala

'Eiki Sea Le'ole'o : Fakafeta'i, fai ho'o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Ko e fakatonutonú, ko 'eku fakatonutonú 'eni. Ko e fo'I lea ko e *conflict* koe'uhí ko e 'ikai ke 'i ai e tau'atāina. Ko e 'Ateni Senialé, ko e toko taha ko iá, 'oku 'ikai ke lipooti faka-*executive* ia ki he Palēmia pē ko e Kapinetí. Na'a tau 'ave ia 'o pehē ko e sino tau'atāina, ko e *Privy Council*, neongo 'oku 'ikai ke u tui au 'oku tau'atāina ia. Ko e me'a atu 'a e Palēmia 'o talanoa mo e tokotaha ko iá, 'oku 'ikai ke *conflict* ia. Ko e fakatonutonú ia.

Lord Fusitu'a : Sea, fakatonutonu.

'Eiki Sea Le'ole'o : Mālō 'Eiki Minisitā. 'Ai fakalelei pē e fakatonutonú, he 'oku ou tokanga atu pē, he 'oku mo me'a mai pē mei he faitu'u pē e taha.

Lord Fusitu'a : 'Io, Sea ko e 'Ateni Seniale 'oku taliui faka-*admin* ki he Palēmiá. Ko e Loea ia 'a e Pule'angá. Ko e fakanofó, 'oku mahino

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, fakatonutonu atu.

'Eiki Sea Le'ole'o : Sai, 'oku ou pehē, tuku ā ho'omou tau'aki fakatonutonú. Hou'eiki.

Sāmiu K. Vaipulu : Sea,

'Eiki Sea Le'ole'o : Kapau 'oku 'i ai ha me'a, Fakafofonga 15, pea tau hoko atu, pea ka 'ikai pea tau liliu mu'a 'o Kōmiti Kakato, kae hoko 'etau ngāue.

Sāmiu Vaipulu : Ko ia. 'Eiki Sea, 'oku fakatonutonu atú, Sea

<006>

Taimi: 1040 -1045

Sāmiu Vaipulu :.. 'Oku 'ikai ke hangē ko e 'uhinga ko ia 'a e Minisitā 'oku 'i ai 'a e *conflict* ia 'i hona fatongia. 'Ikai ke *conflict*. Na'e 'i he faha'i 'e tahá 'a e Palēmiá, faha'i 'e tahá 'oua te na toe talanoa ai ko 'ene *conflict* ia, 'i he taimi ko ia kuo na toe talanoa aí, lolotonga na'a na hopo, faha'i 'e taha ē, faha'i 'e taha ē, pea toe talanoa kimuí 'ikai ke taau ia mo e Laó Sea. Fakafatongia 'oku 'ikai ke *conflict* ia. Fekau'aki mo e hopo ko ení *conflict*.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea ki'i fakatonutonu atu pē kātaki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō 'ai ange ho'o fakatonutonu.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka 'i ai ha taha ko ha *prosecutor* pē ko ha taha 'oku ne fai ha faka'ilo, ko e faka'iló mo ha taha 'oku fai ki ai 'a e faka'ilo. Ko e talanoa ko ē 'a e ongo me'a ko iá, 'oku 'ikai ke *conflict* ia he 'oku fai ma'u pē ia. Ko e me'a 'oku *normal* 'i fale hopo. Ko e me'a ia 'oku *normal* 'e na talanoá.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku ki'i lahilahi taha ho'o mea'i e me'a 'i fale hopo.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io 'oku ou 'ilo lahi au ia ki ai Sea, ko e 'uhinga ia 'o e me'a 'oku ou toutou me'a ai ki 'olunga, tu'u ai ki 'olunga 'o fai atu ai 'a e ki'i tokoní, he 'oku 'ikai ke *conflict* ia 'oku hala ia. Ko e hā ha *conflict* ha ha'u 'a e tafa'aki ko ē mo e tafa'aki ko ē 'o na talanoa?

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Minisitā ko e hā 'a e me'a 'oku ke fa'a me'a ai ki fale hopo? 'Oku ou fiema'u pē ke u 'ilo'i.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kapau 'oku ke fie talanoa koe ia ki ai kae 'ai ia ko e 'asenita ka tau 'alu ai leva he fo'i kongā ko ia. Ko e me'a ia 'a e Feitu'u na. He na'a ke kole mai ke 'osi eni ka tau 'alu ki ai, kapau 'oku ke fie lave koe ki ai 'oku ou mateuteu au ki ai ke tau talanoa ki ai.

Veivosa Taka: Sea ko e ki'i fakatonutonu eni Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu. 'E Hou'eiki ka 'i ai pē ha taha 'oku ne fakatonutonu, pea ke ki'i ta'ofi.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Kātaki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ta'ofi 'a e Feitu'u na pea ta'ofi mo e motu'á ni, kae fai 'a e fakatonutonu.

Veivosa Taka: Tapu pea mo e 'Eiki Seá, tapu pea mo e Fale 'eiki ni. 'Eiki Sea 'oku ou fakamālō atu he lava 'a e ngaahi fefakatonutonu'aki. Ko e fakatonutonu 'a e motu'á ni, 'oku tonu kātoa pē 'a e feme'a'aki 'a e kau tamá. He na'e 'uhinga 'a e me'a 'a e 'Ateni Senialé, he ko e hopo ia 'a e Pule'angá pea mo e tokotaha ko ē. Pea 'e me'a ia 'o Fakafofonga'i 'a e Pule'angá Ka 'oku ou tui ko e 'uhinga ia na'e 'i ai 'a e 'Ateni Senialé Sea. Fakamālō atu Sea kae 'oatu...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'E Fika 13 tau liliu ā tautolu ke ke me'a mai koe 'o Sea kae tuku ā au ia mo e fai Tu'utu'uni. Tau liliu 'o Kōmiti Kakato.

Kole tuku fakataimi tu'utu'uni ki he taimi fakahū ngaahi fokotu'u faka-Fale Alea

Lord Nuku: 'Eiki Sea kātaki mu'a ko e ki'i fehu'i makehe pē eni ia, ko 'eku kole atú pē 'Eiki Sea koe'uhi ko e ngaahi fokotu'u ko ē ki he Fale Alea. Ko 'eku kole atú ke tuku fakatafa'aki mu'a 'a e Tu'utu'uni, ki hono 'aho 'oku fakangata aí, he 'oku hangē kiate au 'oku ngata ia 'i 'Akosi, koe'uhí na'e 'ikai foki ke ava 'a e Fale Aleá, ke 'omai 'a e ngaahi fokotu'ú, ke fokotu'u mai ki Fale Alea. Pē ko e hā ha me'a ki ai 'a e Fale. Ko 'eku kole atú, pē 'e malava ke to e fakahū mai 'a e ngaahi fokotu'u 'e he kau Fakafofonga ki he Falé ni.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i fakamolemole pē ka u fakahoko atu pē ke mo u mea'i. Na'e 'ikai lele 'a e Falé ia, ka na'a mau ngāue pē mautolu. Pea 'oku mau talitali pē moutolu ha taimi te mou me'a mai ai ki he Falé ni koe'uhí ke 'omai ho'omou fokotu'ú ki ai. Fakamolemole na'e 'ikai ke tāpuni 'a e 'ofisí ia. Na'e ava pē 'a e 'ofisí, pea na'e 'i heni pē 'a e motu'á ni, pea ko 'etau Tu'utu'uni ko e 'aho 31 'o 'Akosí, ko ia Kalake? 'Osi kotoa ki ai. Pea kapau pē 'oku fiema'u 'e he Feitu'u na he 'oku 'i ai ho'o fokotu'u, koe'uhi pē na'a 'i ai ha 'uhinga lelei...

Lord Nuku : Ko e kole atú ia 'Eiki Sea, ta ko ena na'a mou ngāue 'ovataimi pē moutolu he lolotonga tāpuni 'a e Fale.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Ikai fakamolemole 'Eiki Nōpele.

'Eiki Minisitā Polisi: Ki'i fakatonutonu pē Sea fakamolemole.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i 'oleva pē 'Eiki Minisitā, fakamolemole pē ho'o me'a maí na'e pehē na'a mau 'ovatimi. 'Ikai na'e 'ikai ke mau 'ovataimi mautolu.

Lord Nuku : Kātaki fakamolemole ta 'oku hala pē 'eku ma'ú. 'Oku ou pehē 'e au ko e ngāue ko ia tu'ataimi 'oku me'a ka 'oku mālō pē. Kole fakamolemole atu ki ai ta 'oku hala. Ko e me'a 'oku ou tokanga atu ki ai, pē 'e lava ke to e fakaava...

'Eiki Sea Le'ole'o: Kapau pē na'e 'i ai ha 'uhinga lelei 'a e 'uhinga 'a e Feitu'u na pē na'a ke tengetange pē na'a ke ... temau lava pē, he ko 'etau Tu'utu'uni ko e me'a pē 'oku fa'u 'e he tangata.

Lord Nuku : 'Ikai ko e 'uhinga 'eku kole atú,..

'Eiki Minisitā Polisi : Fakamolemole kae 'oatu 'a e ki'i fakatonutonu atu ki he fokotu'u ko ē..

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakatonutonu Minisita Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi : Tapu mo e Feitu'u na 'Eiki Sea, Le'ole'o 'o e Fale Aleá mālō ho'o laumālie ki he pongipongi ni, pea tapu atu ki he Hou'eiki Mēmipa Fale Alea 'o Tonga. Sea ko e fakatonutonu 'oku anga pehé ni. Makehe mei he tohi'i hinehina mo 'uli'uli 'etau Tu'utu'uni na'e to e tufa mai 'a e 'u tohi ki he Mēmipa 'o fakamanatu mai, 'oku ngata 'a e ngaahi fokotu'u pehe ní he 'aho 31 'o 'Akosi. Na'e tufa mai kiate kimautolu. Kau 'a e Fakafofonga 'Eiki Nōpele ia ko ení ia he Fakafofonga fuoloa he Fale Alea 'o Tonga. 'Oku ne mea'i pē ia 'e ia Sea. Ko ia 'oku ou pehē ke tukuange 'a e Tu'utu'uni ke tu'uma'u. Kuo 'osi 'a e taimi ia ko iá Sea. Pea 'oku ou kole fakamolemole pē, ka kuo 'osi, ko 'etau 'asenitá ena kuo 'osi fokotu'u mai Sea. Mālō.

Lord Nuku : 'Eiki Sea, ko e 'uhinga pē 'eku fakahoha'a atú, kapau 'oku 'i ai ha Mēmipa 'oku 'i ai ha'ane to e fokotu'u mai koe'uhí he 'oku 'i ai pē 'i he Tohi Tu'utu'uni...

<008>

Taimi: 1045-1050

Lord Nuku: ... Ka 'oku 'i ai ha me'a 'oku fiema'u 'e ha Mēmipa, pea 'oku malava 'e he kupu ko ia ke ne hanga tuku fakatafa'aki kae faka'atā. Ko e me'a pē ia na'e fai atu ai 'a e fakahoha'a pē 'e malava.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki'i tokoni atu pē Sea.

Lord Nuku: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Me'a mai, tokoni mai ...

Fokotu'u mai ke ngaue'aki kupu 3 Tohi Tu'utu'uni ke fakahū mai ha fokotu'u

Sāmiu Vaipulu: Kole atu pē au ki he 'Eiki Nōpele, tau, ke fokotu'u atu ke tau ngāue'aki e Kupu 3 'o e ngaahi tu'utu'uni pea 'e lava leva ke tau to e 'i ai ha taimi ke tau to e tuku mai ke 'i ai e ngaahi fokotu'u.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ki'i me'a mai ange he Kupu 3 he 'oku 'ikai ke 'i heni e ...

Sāmiu Vaipulu: Ko e Kupu 3 Sea 'oku ne faka'atā tuku fakataimi 'a e ngaahi tu'utu'uni ki he tafa'aki kae lava e 'ū fatongia ko ē 'oku to e fiema'u. Kapau 'e tali 'e he Fale ni. Ka ko e Kupu 3. Kupu 3 ia e Tu'utu'uni 'a e Fale. Mālō Sea, he 'e faingofua ange ai mahalo 'etau ngāue, tau ngāue'aki pē tu'utu'uni ko ē ho Fale.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, Kalake, 'oku ou fiema'u pē koe'uhī ke mou fiemālie pē Hou'eiki 'oua te mou tukuaki'i e motu'a ni. Kapau leva Kupu 3 'oku 'i ai ha fokotu'u ... 'Oku 'i ai ha pou pou ki he fokotu'u ko eni? Mou 'ai pē ke mou laumālie lelei pē. Lelei na 'oku 'i ai ha ni'ihi 'ia moutolu 'oku mou fiema'u ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ko e ki'i, fakamolemole pē Sea ka u fakahoko atu pē. Ko e Kupu 3 ko ē tu'utu'uni 'oku 'ikai ke *automatic*. 'E lava ia 'o tuku fakatafa'aki e tu'utu'uni 'i he lotu ki ai 'a e Fale 'oku 'uhinga ia 'e pālōti ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ka 'oku ke mea'i Minisitā Polisi, 'ai pē ke mou laumālie lelei he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia 'e kovi ki he Fale ni kapau ko ha founa ngāue pē ia ke tau ngāue'aki. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi he ko u tokanga atu ki ho'o fofonga he taimi ko ē 'oku ke to e tafoki 'oku ou manavasi'i leva na 'oku, 'oku mou mea'i na mou me'a mai mo ho'omou lao he māhina fē, lolotonga pē hono 'omai pea mou me'a atu 'o 'ai hono fo'i liliu fakavavevave. Ko e napangapangamālie mo'oni pē, ko eni 'oku fokotu'u mai pea 'oku pou pou'i pea 'oku ou pehē pē 'ai pē ke tau pālōti'i. Pea mou laumālie lelei pē he 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ko e fu'u me'a lelei pē ko 'etau founa ngāue. Ko ia 'oku lotu ke tali ki he to e ki'i fakangofua 'etau ngaahi fokotu'u fakataha mo e ... 'Io ke fakangofua 'etau ngaahi fokotu'u 'o makehe mei he fakangatangata ko ē ki 'Aokosi fakahā lotu leva hiki hono nima.

Kalake Tēpile: Sea lotu ki ai 'a ...

Sāmiu Vaipulu: Kole atu ki he Feitu'u na ke tau 'uluaki ngāue'aki hono pālōti'i pē te tau tali e Kupu 3 ...

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

Sāmiu Vaipulu: Pea toki ... Mālō Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia 'oku loto ke tau ngāue'aki e Kupu 3 ko 'etau tu'utu'uni ia fakahā loto hiki e nima.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko u ki'i tokanga atu pē kātaki. Ko e Kupu 3 'oku fokotu'u pehe'i pē ia pē 'oku pau ke 'omai e fo'i *issue* ke tau sio ki ai pea tau toki, ke mahino hono mahu'inga mo hono mafatukituki, ka tau toki lava 'o tuku makehe, mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fokotu'u foki 'oku 'omai he 'Eiki Nōpele koe'uhī ko e ngaahi fokotu'u. 'A ia ko e *motion*, 'i ai mo e *resolution*. 'Oku 'i ai pē hono taimi ke ngata ki ai ki he 'aho 31 'o 'Aokosi. Ka ko e kole pea mo e fokotu'u mei mei lotofale ke tau ngāue'aki mu'a e Kupu 3. Pea ko e, 'a ia ko e Kupu 3 leva ko hono tukuange ia ke ki'i faka'atā atu 'oua 'e to e fakangatangata 'aho 31 ka tau tuku atu e, ke mai ha ngaahi fokotu'u, 'io ...

Siaosi Sovaleni: Kole pē Sea ke kātaki mu'a pē fakama'ala'ala mai ko e kupu fiha 'oku fakangatangata ai ki 'Aokosi? Kupu fiha?

'Eiki Sea Le'ole'o: Kupu 77, ko e ma'u pē ha Fakafofonga pea tokoni mai, kuo pau ke 'ikai ke fokotu'u, kuo pau 'e 'ikai ha to e, ha fokotu'u 'e to e 'omai 'e ha Mēmipa hili 'a e 'aho 31 'o 'Aokosi. Tukukehe ha fokotu'u 'e fakangofua 'e he Fale Alea, pe fokotu'u faka'ilo. 'A ia ko e fokotu'u faka'ilo 'e 'ikai ke kau ia ai he ko e me'a kehe ia. Ka ko e fokotu'u ko eni, fokotu'u mai 'e he 'Eiki Nōpele 'oku fou pē he founa 'etau Tohi Tu'utu'uni ka 'oku tau ngāue'aki leva 'a e Kupu 3 ke mou tali ...

Siaosi Sovaleni: Sea kātaki pē he fakatuai Sea, ko e fakama'ala'ala pē. 'Oku fakangofua foki ke ai e fokotu'u ngutu pē Sea, 'a ia 'e ta'ofi mo ia 'i he kupu ko 'eni, he ko e 'aho Tu'apulelulu foki ...

<009>

Taimi: 1050 – 1055

Siaosi Sovaleni: ... Sea 'oku fai ai ko ē 'a e fēhu'i mo e me'a ki he Hou'eiki Minisitā. Ko e 'uhinga pē eni ia ki ha fokotu'u tohi.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Ka ko e 'uhingá, ko e 'uhingá ko e Tu'apulelulú hangē pē 'oku ke mea'í Sea 'oku 'atā ai ko ē ha ngaahi fokotu'u ki he Hou'eiki Mēmipa e Kapinetí. Mālō Sea ko e ki'i kolé pē ia.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko e fokotu'u ngutú Hou'eiki hūfanga he fakatapu, 'oku malava pē ia ha fa'ahinga taimi pē. Ko e fokotu'u ko ē 'oku tohí, kuo pau ke 'ave ia ki he Pule'angá. Pea taha, te

nau lipooti mai ko e hā ‘a e tu’unga ‘oku ‘i ai, pē ‘oku tali pē ‘ikai. Ko e fokotu’ú ia. Ko e *Resolution*, Fokotu’u Tu’utu’uni. Ko e tu’utu’uni ke fai e fatongia ko ia ma’ae kakai e fonua. Mahalo ‘oku ki’i mahino atu pē ē. Ka ko e, fakamolemole, ko e fokotu’ú pē ia. Fēfē ‘Eiki Minisitā.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Mālō ‘aupito Sea hono fakama’ala’ala maí. Ka ‘oku, ko ‘eku tokangá pē ‘a’aku ia pē ‘oku, pē ‘e sai pē ia ke tau hanga ‘o faka’atā pē ‘omai e fokotu’ú ke tau sio ki hono mafatukitukí pea tau toki faka’atā. Na ko ha fokotu’u pē ia ‘oku mahino e tokoni ki he’etau ngāue. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hangē eni ia ko ē ha’atau to e, ki’i ‘oleva pē ‘e Fakafofonga Fika 15. ‘Eiki Minisitā, ‘e hangē ia ko ē ‘oku tau to e ki’i fakasiosio ki he tokotaha ko ē te ne fai e fokotu’ú. Tuku ke ‘omai e fokotu’ú ‘o hangē pē ko e founa ko ē ‘oku tau ngāue ki aí, ‘omai ki he Kalaké ke nau vakai’i ke fakapapau’i pē ‘oku fakatatau mo ‘etau Tohi Tu’utu’uni pē ‘oku ‘i ai ha lea ‘oku ‘ita pē ‘oku ‘i ai ha lea ‘oku, pea kapau ko ha fokotu’u lelei pē ia pea ‘omai e fokotu’ú ke fakahoko ka tau hoko atu e ngaué. ‘Oku ou faka’amu pē koe’uhí ke tau uoungataha pē ‘etau ngāue pea mo e felaumālie’aki lelei. ‘E Fika 15, me’a maí angé na ‘oku ke tokoni mai e Feitu’u na.

Samui Vaipulu: Mālō Sea. ‘Ikai ko e fie lave atu pē au ko e Kupu 3 Sea, ko e ‘uhinga pē ia ko e ta’ofi fakataimi ha kupu pē ko ha me’a. ‘A ia ko e Kupu 3 ko e fokotu’u ko ē ‘a e ‘Eiki Nōpele ke ki’i ta’ofi hifo e Kupu 77 kae lava ke fakahū ha ngaahi fokotu’u. Ko ia pē Sea.

Pāloti’i ‘o ‘ikai tali ke ngaue’aki Kupu 3 e Tohi Tu’utu’uni e Fale

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Mahino pē ē. Ko ia ‘oku loto ke tau, ke tali ‘a e, ke tau ngāue’aki e Kupu 3. Fakahā loto ki ai hiki ho nima.

Kalake Tēpile: ‘Eiki Sea ‘oku loto ki ai ‘a Siaosi Sovaleni, ‘Akosita Lavulavu, Sāmiu Kuita Vaipulu, ‘Eiki Nōpele Fusitu’a, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Nuku, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. Loto ki ai e toko 8 ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia ‘oku ‘ikai loto ke tali ia, fakahā mai he founa tatau, hiki e nima.

Kalake Tēpile: ‘Ikai ke loto ki ai ‘a Veivosa Taka, Mo’ale Finau, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako. ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fefakatau’akí. ‘Ikai ke loto ki ai e toko 10 ‘Eiki Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Mālō. Fakamolemole ‘ikai ke tali ia. Te tau hoko atu leva ‘etau ngāue. Hou’eiki.

Siaosi Sovaleni: Kataki pē ko e ki’i ‘eke fakama’ala’ala pē. ‘A ia ‘oku ‘ikai ke tali ‘a e fo’i *motion* ia ko ē ke ngāue’aki e 3 ke tuku fakataimi e 77. Ka ko u ‘uhinga eni ‘aku ka ai ha taimi he kaha’ú ‘e kei lava pē ‘o to e *put through* pē ha *motion* pehē ni ia. Ko e ‘uhinga pē ke to e pāloti’i ‘o kapau ‘e ‘alu hake ‘a e fo’i keisi ko ení. He ‘oku ‘ikai ko e ‘uhingá eni ia ko hono ta’ofi eni fakalukufua, faka’aufuli ai pē ‘a hono ngāue’aki e Kupu 3. Ko e ki’i ‘eke pē ia Sea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Ko ia, ki'i fakapotopoto ange pē ia ho'o, ko e 'uhinga pē ia ki he Kupu 77 ka 'oku 'ikai ke tali ke fakaava 'o hoko atu. Ko 'ene 'i ai pē ha taimi ia 'oku 'i ai ha ni'ihi 'oku 'i ai ha'ane fokotu'u, to e 'omai pē ki he Fale ni, 'oku kei tu'u pē ia ke tau to e fokotu'u mai pē ke to e, ha Mēmipa ke to e fai ha pāloti. Ka koe'uhí 'oku 'ikai ke tali he taimi ni 'o a'u ki he, kuo 'osi e to'u Fale Alea ko ení. Ka ko u fokotu'u atu Hou'eiki.

Tokanga ki he kupu 84 e Tohi Tu'utu'uni e Fale

Lord Nuku: Fakahoha'a faka'osi atu pē. Mahino kiate au 'oku 'ikai ke tali e fokotu'u ia ko ē na'e faí ke to e fakahū mai ha fokotu'u ki he ngaahi fiema'u 'a e kakaí. Ko e me'a ko ē ko u, 'a ē ko ē 'oku ou tokanga atu ki ai ko e Kupu 84 he Tohi Tu'utu'uní. Ko e ngaahi fokotu'u ko ē na'e fai ko ē 'a eni ko ē he ta'u kuohilí. 'Oku ou tui 'oku tonu, 'ikai ke to e fai ha lave ki he fokotu'ú ka koe'uhí, ko 'eku fokotu'u atú pē kuo 'omai 'e he Pule'angá e tali ko ē ki he 'ū fokotu'u na'e 'oatú, ki he 'aho 1 'o Siulai. Ka ko e 'uhinga ia e, 'uhingá he 'oku te'eki ai ke 'omai e fokotu'u ko ē, pea koe'uhí pea ta'ofi e fokotu'u atú. Ka ko e, ko 'eku 'uhinga atu pē 'a'aku ia kapau 'oku me'á pea kole ā ke 'omai ā e 'ū fokotu'u ko ia na'e 'osi 'oatú pē ko e hā e ngāue kuo fai ki ai 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Eiki Palēmia, 'e, fakamolemole. 'Eiki Nōpele ko e Kupu 84 'oku ke me'a ki ai, 'oku 'i ai e 84 a, 84 b, c, d....

<001>

Taimi: 1055-1100

'Eiki Sea Le'ole'o: ... e 84 pē ?

Lord Nuku: Ke fakahū mai he Palēmia 'a e tali ki he ngaahi Fokotu'u Tu'utu'uni ngata ia 'i Siulai 'aho 31. Ka ko e 'uhinga pē ia, koe'uhí he 'oku 'ikai ke tali 'emau fokotu'u atu pea 'omai ā 'emau 'a e 'ū fokotu'u ko ē na'e 'osi 'oatu ke mau lave'i pē ko e hā e me'a 'oku hoko atu.

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oku mālie foki 'etau tu'utu'uni kae mālō 'e Hou'eiki Nōpele na'e tonu pē ke ke me'a mai 'akí 'anenai koe'uhí ke me'a ki ai e kau Minisitā he ko ē kuo nau hiki nima nautolu hē kae 'ikai ke mou 'omai 'a e 'ū fokotu'u na'e fai atu ki he mahalo ki he Fale. Kae kehe ko e to'u Fale Alea fo'ou foki eni. 'A ia ko e ngaahi me'a he ta'u kuo 'osi 'a ia 'oku totonu ke hū mai ki he Siulai ko eni. Kupu 84 " 'e fakahū mai 'e he Palēmiá ha lipooti ki he Fale Alea kimu'a 'i he 'aho 31 'o Siulai felāve'i pea mo e ngaahi ngāue 'a e Pule'angá kuo fai ki he ngaahi fokotu'u na'e tali 'i he ta'u Fale Alea kuohili." 'E lava pē 'o toki 'omai e ngaahi me'a ko iá.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'Eiki Sea tapu mo e Feitu'u na. Ko e ki'i fehu'i atu pē 'a e kongá ko iá he me'a ko ia. Na'e 'osi foki 'a e Fale Alea ko ē kuo'osi na'e *dissolve* ia. Pea 'osi e to'u Fale Alea ia ko iá. Ko 'etau toki kamata fo'ou eni ia 'atautolu 'a ia ko u 'uhinga atu ai ko 'ene 'osi ko ē 'a e to'u Fale Alea ia ko iá me'a kotoa ai kuo 'osi ia. Ko 'eku ma'u pē eni mei he taimi ko ē na'e 'oange ai e tu'utu'uni mei he Feitu'u na ki he totongi ko ia 'a e 'ū monū'ia.

Lord Fusitu'a: 'Eiki Sea ko e ki'i tokoni pē ki he 'Eiki Minisitā pē 'e laumālie lelei ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ‘eku kole pē ke me’a ke ‘oleva ke ‘osi atu ‘eku fakahoha’a pea toki ...

Lord Fusitu’a: ‘Eiki Minisitā te ke laumālie lelei ki ai pē ‘ikai ? Ki’i tokoni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Me’a ko ‘ene me’a mai ‘aki e fakatonutonu pau leva ke tau ...

Lord Fusitu’a: ‘Ikai ko e tokoni pē pe ‘oku ke laumālie ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: *Oh* ko e tokoni.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... me’a ko e tokoni pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā leva e me’a ‘a e Feitu’u na.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ou kole atu au ke ‘oleva ke ‘osi ē kae toki hoko pē ia.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō me’a hifo ‘Eiki Nōpele kae ...

Lord Fusitu’a: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘Eiki Sea. Pea ko ‘eku ‘ai pē au na’a ku hala pē ‘a e faka’uhinga ‘a e motu’a ni he ko e fo’i to’u Fale Alea fo’ou eni ‘o fakatatau ki he anga ko ē ‘etau ngaahi monū’ia. Mālō Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko u tui pē ‘Eiki Minisitā ko e me’a kehekehe pē ia kehe pē ē kehe pē mei he ngaahi fokotu’u ko eni kae ‘omai pē ho’o poini ‘au ko e ‘uhinga ke tau fēme’a’aki ki ai. Koe’uhí ko u faka’amu pē au ke ‘uhingá ke mou me’a lelei pē ki he’etau, kapau ‘oku fokotu’u mai ē kapau ko e faka’uhinga ‘a e Feitu’u na ia ko u vakai pē au ki ai ‘oku ‘i ai e mo’oni e Feitu’u na he na’a tau *dissolve* e Fale he ta’u kuo ‘osi.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko ia. Ko e ia ‘e Sea ko e ‘uhinga foki ki ai.

Lord Tu’i’āfitu: Ki’i fakatonutonu Sea. Fakatonutonu pē Sea.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e fa’ahinga ko ē na’e mālōlō ia ko ē ‘i he to’u Fale Alea ko ē kuo ‘ikai ke nau to e kau mai nautolu ‘i heni ‘i he me’a pea kuo ‘osi ‘oange ‘enau monū’ia ia ‘anautolu.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ko ‘eku ki’i fakatonutonu.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Na’e ‘ikai ke hū mai ia neongo ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu ko e fakatonutonu mei he ‘Eiki Nōpele.

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘eku fakatonutonu na’e ‘ikai ke tu’u ai e ngāue ia ‘a e Pule’anga. Ko ha Fokotu’u Tu’utu’uni kuo ‘oatu mei he Fale ni fakatatau ki he kupu 84 ke tali he ‘e Pule’anga tatau pē ‘oku to’o e Fale Alea ia. ‘Oku ‘ikai tu’u ai e Pule’anga ia ‘oku kei ngāue pē Pule’anga ia ‘oku ‘i ai mo e *caretaker* ‘oku ‘ikai ke tu’u ‘oku ‘ikai ke mate e Pule’anga ia.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Ko e...

Lord Tu’i’āfitu: Ko e Fale ni pē ia ‘oku ki’i tu’u fakataimi ko hono faka-Konisitūtone e ‘ū ngāue.

Lord Tu’iha’angana: ... Feitu’u na Sea. ... Minisitā Pa’anga pehē mai ‘oku te’eki ke fai ha ngāue ki ai kae toki fakahū mai. ‘Oku te’eki ai ke fai ha ngāue ia ki ai.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Sea ko u fakahoko atu pē au ia na’e ki’i nounou foki ‘etau to’u ko iá ka na’e totongi pē totongi kātoa pē kitautolu. Pea tau, neongo na’e ki’i nounou e ngāue.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ko e hā koā e palopa ...

‘Eiki Minisitā Pa’anga: He ko e ola foki ia ‘o e *dissolve* ‘a e Fale Alea ‘e lahi e ngaahi fakamole ‘e lahi e ngaahi fakamole neongo ‘oku ‘ikai ke fai ha’atau ngāue. Pea ko ‘eku ‘uhinga ia ko ‘eku fakamanatu pē ia ‘a’aku ki he Feitu’u na ke mou me’a ki ai.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki’i fakatonutonu atu Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakatonutonu.

Kole ke ‘omai Pule’anga ‘a e lipooti ‘o e ngaahi ngāue kuo lava

Sāmiu Vaipulu: Ko e hā pē me’a ko ē na’e ‘osi fokotu’u pea tali ‘omai e lipooti ia ko iá pea toki fai leva e *dissolve*. Hangē ko eni Sea ko u fakatātā pē eni. Ko e ta’u kuo ‘osi na’e ‘osi fakahū ‘a e lipooti ‘a’ahi ko ē ‘a e motu’a ni ki he Fale pea hoko ko ē hono *dissolve* pea ko ‘eku lipooti ko ē ta’u ni ‘oku ou to e fakakau mai ai ‘a e ‘ū me’a ko ē na’e totonu ke kau ko ē he’eku fokotu’u ko ē ta’u kuo’osi fakakau mai ia heni he koe’uhí na’e te’eki ai ke fai ha fēme’a’aki ki ai ‘a e Fale. Ko ia ko e kole pē ia ke ‘omai pē ‘ū me’a ia ko ē ...

‘Eiki Sea Le’ole’o: ‘E ‘Eiki Minisitā mou fakamolemole kapau te tau kumi faka’uhinga mou mea’i pē ko e motu’a ni ia ‘oku ‘ikai ko ha Fakamaau’anga eni ia. Mou laumālie lelei pē ko e me’a pē pea mou ‘omai e lipooti ko ē ta’u kuo’osi kae ‘oua te tau fu’u pipiki he *dissolve* he na’e taha ni na’e tāpuni ai ‘a e tau ngāue na’e fai pē ‘etau ngāue ko e ‘uhinga kae hokohoko atu ‘etau ngāue.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea fakamolemole pē.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi: ... Fakamaau’anga eni ka ‘oku falala ki he taukei ‘a e Feitu’u na ko e ‘uhinga pē kuo fuoloa ta’u ho’o ... tongia ni.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ka na’e ‘ikai foki ke laumālie lelei e Feitu’u na ia ke fili e motu’a ni ki he fatongia ni.

‘Eiki Minisitā Polisi: ‘Ikai.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Ke me’a mai ‘aki e me’a ko ena ka ‘oku ou ongo’i ‘oku ou mamahi’ia ho’o me’a ‘oku fai.

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ‘eku toki hanga eni ‘o lave’i he ta’u ni e taukei. Fo’i taimi ko ē na’e fokotu’u ai e Feitu’u na na’e ki’i lēvei hoku loto ... fakahoko fatongia mai ki he Hou’eiki.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki tau mālōlō mou toki me’a mai.

(Na’e mālōlō e Fale.)

<002>

Taimi: 1125-1130

Sātini Le’o: Me’a mai ‘Eiki Sea Le’ole’o ‘o e Fale Alea. (*Lord Tu’ilakepa*)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Hou’eiki mālō ‘aupito. Tau liliu ‘o **Kōmiti Kakato**.

(*Ne me’a mai leva ‘a e Sea ‘o e Kōmiti Kakato – Veivosā Light of Life Taka ki hono me’a’anga*)

Me’a e Sea

Sea Kōmiti Kakato : Hou’eiki mou fakama’ama’a atu. Tapu pea mo e Hau ‘o Tongá, Ta’ahine Kuiní, kae ‘uma’ā ‘a Ha’a Moheofo, Fakatapu ki he ‘Eiki Palēmiá, Hou’eiki Kapineta, fakatapu ki he Hou’eiki Nōpele ‘o e Kakaí, pea pehē foki ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakaí. Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, mālō ho’omou laumālie, tau fakahoko e ngaahi fatongia mamafa, ko hono fa’u mo hono fakamālohi’i e ngaahi Lao ke malu’i ai hotau kakaí, pea mo ‘enau ngaahi koloá, mo ‘enau ngaahi totonu. Pea ‘oku lave’i ‘e he motu’a ni ko e fatongia mamafa eni ‘oku hilifaki kiate kimoutolu. Ka tau lava ‘o talanoa mo fokotu’utu’u ha ngaahi me’a ‘e ‘aonga ki he fonua. Tuku mu’a ke ‘oatu ‘a e ki’i me’atokoni ko ení, tokoni ia kia kimoutolu he ‘amanaki ke mou feme’a’aki fekau’aki pea mo e Lao ‘o e fonua. Kuo pau ke fiema’u ‘e he ngaahi Pule’anga kotoa pē, ha kau ‘Ofisa fakafonua, mo e kau Fakamaau ke fakamālohi’i, ‘a hono ngaahi Lao ‘o íá. Pea ‘oku totonu ke fekumi mo poupu ‘e he Le’o ‘o e kakaí kia kinautolu, ‘a ia tenau fakamalohi’i ‘a e Lao ‘i he angatonu mo e totonu ‘o kapau ko ha Pule’anga ‘oku finngalo lelei ki ai ‘a ‘Ene ‘Afio. Hou’eiki Fakafofonga Nōpele, mou mea’i e ngaahi Lao ‘oku tau fakahokó, ko e ngaahi Lao ‘oku fekau’aki mo e ngaahi mafai. Ka mou me’a mai kuo ‘osi hono fakama’ala’ala pea ne mou ...

<008>

Taimi: 1130-1135

Sea Kōmiti Kakato: Mou fakafeme’a’aki ai ‘aneafi, ka mou me’a mai. Tau ‘oange faingamālie ko eni ma’ae Fika 1 ‘o Vava’u Nōpele kae toki hoko mai ‘a e Nōpele ‘o Niua.

Fokotu’u ke ngaue’aki e Tohi Tapu Katoa he tokoni fakalotolahi faka’aho

Lord Tu’i’āfitu: Tapu mo e Feitu’u na Sea pea ko u fakatapu makehe ki he ‘Eiki Palēmia. Tapu ki he Fale ‘Eiki ni. Sea ‘oku ‘ikai ke fekau’aki eni ia mo ho ‘asēnita fakamolemole na’a ke tautea au. Ko ‘eku to e fakahoha’a tu’o ua atu pē ki he Feitu’u na fakatatau mo e tu’utu’uni ho’o tohi ngāue he Kupu 18, fekau’aki mo hotau fakafuakava’i mo ‘etau fakamo’oni hangē ko e me’a ‘a e ‘Eiki Palēmia, mā’oni’oni ‘a e Fale ni ‘i he ‘ao ‘etau fuakava he’etau lau angimui hotau tohi fakanofa mo e Tohitapu katoa ‘i hotau nima mata’u. Pea tau ‘uma ki ai. Kātaki mu’a ‘o ngāue’aki ‘a e Tohitapu katoa kae tuku e ngāue’aki e ‘o e ‘ū tohi kaveinga ko ena ‘oku mahu’inga pē ia ki he motu’a ni. ‘Oku mahu’inga e lotu ki he fonua ni ‘etau taha kotoa pē ‘a e ngaahi tui ‘a e ngaahi lotu fakakalisitiane ‘i he Tohitapu katoa. Hangē ko e me’a na’e fa’a ngāue’aki he Sea Mālōlō ka ko e ‘Eiki Minisitā Ako pea ko e tohi ia ‘oku fai ‘aki ‘etau fuakava pea tau ‘uma ki ai he’etau fuakava he ngāue he Fale ni na’e me’a ki ai e ‘Eiki Palēmia pea te tau fai mā’oni’oni ai ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki ...

Lord Tu’i’āfitu: Ko ‘etau tulituli ‘oku ‘ikai ko ha kau Sangato kitautolu. Ngāue’aki mu’a ‘a e Tohitapu katoa ko e tohi ia ‘oku tau ngāue katoa ‘aki pea ‘oku tau ‘ilo ai ‘a e ‘Otua mo’ui ai. Ko e anga pē ia ‘eku ki’i fokotu’u Sea kae hoko atu ā ho’o ngāue he ‘ikai te u to e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki.

Lord Tu’i’āfitu: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e me’atokoni faka’aho eni ia ‘oku ou ‘oatu ke mou me’a ki ai ‘o fakatatau pea mo e taumu’a ‘o e kaveinga ‘oku mou feme’a’aki ai fakafekau’aki pea mo e lao ‘o e fonua mo e Pule’anga. Me’a mai Nōpele ‘o Niua.

Fokotu’u pālōti’i Lao Fakaangaanga & fakapekia kupu 2 & 3 pea fakalea fo’ou kupu ki he le’ole’o

Lord Fusitu’a: Mālō ‘Eiki Sea. Tapu mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea pea tapu mo ho’o Kōmiti ‘Eiki ko e, kei tu’u pē ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni mei ‘aneafi ke tau pālōti’i mu’a e Lao Fakaangaanga kae fakapekia e Kupu 2 pea mo e Kupu 3 ka ‘oku hangē kiate au ‘oku ‘i ai ‘a e ki’i, ‘a e fakatonutonu ‘a e ‘Eiki Minisitā Polisi kapau ‘e ‘ai ke māhina pē ‘e taha ke fakalea mai ‘a e ‘Eiki Minisitā Lao ka *Acting* ‘o laka he māhina ‘e taha pea ‘e pau leva ke ‘omi ki he Fale ni. Ka ko e toenga ‘a e fokotu’u ‘a e motu’a ni ‘oku kei tu’u pē ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Hou'eiki mou me'a pē ki he me'a 'a e Nōpele Niua 'oku ne loto ke fai e fakapekia ka mou feme'a'aki mai pē 'i he anga ho'omou laumālie lelei ho'omou me'a lelei ki he'etau lao. Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Kupu 3 (2) 'oku ne fakapapau'i mai taimi le'ole'o ai ha taha he 'Omipatimeni

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae pehē ki he Hou'eiki Mēmipa 'o e Kōmiti Kakato e Fale Alea. Sea na'e fai foki 'a e felotoi 'aneafi ke tau 'alu fakakongokonga ko hono 'uhinga ko e lao ko eni 'oku ki'i lahilahi kehe ia mei he liliu ko eni ki he Konisitūtone fekau'aki mo e 'Omipatimeni ke hoko ko e lakanga faka-Konisitūtone 'o si'isi'i ia, pea kuo paasi ia. Ko eni ia ko e lao eni ia kuo lahi e fanga ki'i liliu heni pea ko 'etau kamata mai pē eni he liliu 'uluaki Sea. 'A ia ko e fakataumu'a 'a e fokotu'u ko ē 'a e motu'a ni pea mo e ni'ihī 'i he kōmiti ke fakapapau'i mu'a he 'ikai ke fai ha me'a ko e *Acting* fuoloa. Pea na'e fai e kumi fale'i fakalao mei 'aneafi ki he 'aho ni Sea pea ko e fakahinohino ko ē na'e 'omai mei he *Solicitor General* 'oku lava pē ke fakapapau'i eni 'i he Kupu 3 Kupu si'i (2) 'o e lao lolotonga 'a ia 'oku fakalea 'o pehē,

“ I ha mama'o pē 'ikai lava ke ngāue 'a e 'Omipatimeni pē kapau 'oku 'atā 'a e lakanga 'Omipatimeni kuo pau ke fokotu'u 'e he 'Eiki Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea ha taha ke fakahoko fakataimi.”

ko e fo'i lea fakapālangi ko e *temporary* 'a e ngaahi fatongia 'a e 'Omipatimeni 'a ia 'oku fiemālie leva 'a e motu'a ni ia ki ai Sea 'a ia 'oku 'uhinga mai ia ko e fo'i kupu ko ē 'oku ne 'osi fakapapau'i mai ka 'i ai ha *Acting* ko e 'uhinga ia ko e fo'i fakataimi pē, *temporary* 'oku ne fakamamafa'i mai ia pea ko u fiemālie au ki ai he fo'i kupu ko ia Sea mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: 'E Minisitā ko u, na'a ke 'uhinga foki ko e fakataimi na'a ke me'a ki ai 'aneafi ka 'alu 'o māhina 'e taha, māhina 'e tolu 'ene *Acting* fakataimi, 'oku ke fiemālie pē koe ki he fo'i mafai ko ia ke hoko atu pē 'e he Sea 'o e Fale Alea?

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea ko hono 'uhinga pē ko e ki'i taimi nounou he 'e hangē ko ē ko e me'a ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Lao kapau ko e ki'i taimi nounou 'oku 'aonga ia ke tila faka-admin pē ai 'a e ...

<009>

Taimi: 1135 – 1140

'Eiki Minisitā Polisi: ... Lea ia ko ē 'a e Fale Alea. Ko 'ene a'u pē ki ha tu'unga ko e fakanofu ha lakanga fo'ou ha tokotaha fo'ou ki ai pea toki 'omi ki he Fale Alea. Ko e fanga ki'i me'a ko ē 'oku hangē ha *day to day administration*, ko e folau 'a e 'Omipatimeni, ka 'i ai ha *acting*, he 'ikai ke kei 'omi ai pē ka tautolu he taimi ki he taimi kotoa pē. 'A ia mahalo ko e laumālie ia e 'uhinga e fokotu'u ko ē 'o e laó. Kaekehe pē ke fakapapau'i mai ko e *acting* he 'ikai ke fu'u fuoloa, *substantive*. Ko e fale'i ko ē na'e 'omai ko e tu'u ko ē 'a e fo'i lea ko ē ko e fakataimi, 'oku 'uhinga ia ka 'i ai lea ha *acting* 'e fuoloa he 'ikai, 'ikai ke lava ia 'o lau ai ko e ki'i *temporary* pē ko e fakataimi nounou pē. Ko e faka'uhinga lao ia na'e 'omai mei he Fakahinohino Laó ko ē 'a e Pule'angá ki he motu'a ni Sea pea ko u ongo'i fiemālie pē ki ai. Mālō.

Fokotu’u kei tu’u ke fakapekia kupu 2, 3 & 21(4)

Lord Fusitu'a: Mālō Sea. Kapau ko iá pea tuku pē fokotu’u atu mei he motu’a ni ‘Eiki Sea ke fakapāloti’i e laó kae fakapekia e Kupu 2.

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki’i ...

Lord Fusitu'a: Mo e Kupu 3 mo e 21 kupu si’i 4.

Siaosi Sovaleni: Ki’i fehu’i pē ia Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘Oleva pē 3 kae me’a mai pē ‘a Nōpele. Kuo ...

Lord Fusitu'a: Ko ia ko e fokotu’ú ia ‘Eiki Sea ke tau pāloti’i kae fakapekia ‘a e Kupu 2, Kupu 3 mo e Kupu 21 kupu si’i 4.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu ‘a e Kupu 3 pē ko e me’a ia ‘oku ke ‘uhinga ke fakapekia.

Lord Fusitu'a: ‘Ikai, fakapekia e Kupu 2 ‘o e Lao Fakatonutonú, fakapekia mo e Kupu 3 pea fakapekia mo e Kupu 21 fo’ou Kupu si’i 4.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Tongatapu 3.

Kole ke fakamahino’i mai ‘uhinga e fakataimi

Siaosi Sovaleni: Sea, mālō. Fakamālō Sea pea tapu mo e Kōmiti Kakato. Ko e me’a ia ‘oku fai e fifili ki ai Sea pē ko e hā koā e fakataimí. He ‘oku tonu mahalo ke mahino ‘aupito ko e fakataimí ko e mähina ‘e 1 pē ko e mahina ‘e 3 pē ko e hā. Ko ‘ene tu’u ‘a’ana e fakataimí ia ‘e lava pē ‘o fakataimi e ta’u ‘e 1, ta’u ‘e 2. ‘A ia ‘oku fiema’u ia ke fakamatala’i mahino mai ko e hā e ‘uhinga ‘o e fakataimí. Pē ko e mahina ‘e 1, pē ko e mahina ‘e 3. Kae ’oua e tuku pē ia ‘o tu’u ‘atā pehē pē he ‘oku lahi leva e ...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Fika 3.

Lord Fusitu'a: Ko ia ‘Eiki Sea. Ko e ‘uhí ko e nenefu ko iá, ko e ‘uhinga ia ‘oku fokotu’u ai e motu’a ni ke fakapekia e Kupu 2 ‘a e Lao Fakatonutonú, ka ‘e kei ‘omi pē ki he Fale ni. “ ‘Ai he Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea.” Fakapekia e Kupu 2 ‘o e Lao Fakatonutonú.

Sāmiu Vaipulu: Sea ki’i fokotu’u atu au ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Vava’u 15.

Fokotu’u ke ‘ave Lao Fakaangaanga fika 11/2018 ki he Kōmiti Lao

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea kae 'uma'a e Hou'eiki Kōmiti Kakato. Koe'uhi ko e

natula ko ē ngaahi fakatonutonu ko ení Sea ko u fokotu’u atu ke ‘ave ki he Kōmiti Laó ke nau fai e fakatonutonu ke mā’opo’opo pea ‘omai ki he, fakafoki mai ki Fale ni Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Sāmiu Vaipulu: Mahalo ‘e nounou ange ia pea tau, ka tau hoko atu tautolu ia pea mahino e ‘ū fakatonutonu mo e me’a pea toki to e ‘omai leva ki he Fale ni Sea.

Eiki Minisitā Lao: Ki’i tokoni atu pē.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai e Minisitā Laó.

Kole ke tu’uma’u pe kupu 2 he tu’unga lolotonga pea fakapaasi

Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea. ‘Oku ou fiema’u ke fakamahino kia moutolu Hou’eiki. Ko hono *draft* ‘o e Laó ‘oku *draft generally*. Pea tau, pea ‘oku tau *improvise*, ngāue leva hotau ‘atamaí. Kuo nounou, kuo ‘alu he māhina ‘e 3 pea ‘i ai e me’a ‘oku hoko pea pehē, ‘aha, to e ki’i ‘ai pē ‘o 6. Ko ‘etau taimi pē ko ē ‘oku tau hanga ‘o ‘ai ai ke me’á, ko e ‘uhinga ia ‘oku *draft* pehē ai ‘e māmani ‘enau ‘ū me’á ke ngāue tangata takí ki he’ene fakapotopotó. Sio ki he fakapotopoto e me’á. Ko e *temporary* ‘oku mahino ‘e ki’i nounou pē. ‘Osi sai pē ‘ene tu’u ‘a’ana ko ē. Pea kapau hangē ko e me’a ko ē, ka tau fakanounou ‘e Sea. Ko e ‘uluakí, ko ‘eku kolé pē ‘a’aku. Na’e taimi ko ē na’a mau *discuss* ai ko ē ‘a e konga, mou manatu’i ko e lao eni ia na’e lahi e ‘ū *amendment*. Pea na’e ‘ikai ke ‘i he kōmití, ta ko ē ne ‘osi *amend* ‘a e ki’i, ‘a e ‘uluakí ia ‘a eni ‘o to e *draft* mai pē, *almost similar*. Kolé pē ‘a’aku ia, fakapekia ia. Ko e Kupu hono 2 ko u kole atu pē au ke tuku pē mu’a ia. ‘Oua te tau to e fakafoki ki he Kōmiti Laó, tau hanga ‘ai ai leva na’a, he ‘e paasi pē ia heni. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha to e fu’u me’a ia. Ka ko u fokotu’u atu Sea, pau te tau hanga ‘etautolu ‘o fai mo fakapaasi ‘a e 2, to’o e ‘uluakí, ‘a e me’a ko ena he 2 pea ‘oua to e liliu ‘a e me’á ka tau ‘alu hifo ki he hokohokó ke tau ‘alu ai pē ai. Mālō.

Mo’ale Finau: Sea ki’i fakahoha’a atu Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Fakafofonga 12.

Tui ko e fakahū mai Pule’anga ngaahi lao fakaangaanga ke fakapaasi ‘e he Fale alea

Mo’ale Finau: Tapu pea mo e Sea. Tapu ki he Hou’eiki Mēmipa e Kōmiti Kakato. Sea....

<001>

Taimi: 1140-1145

Mo’ale Finau: ... ‘Oku ‘i ai ‘eku tokanga lahi ‘Eiki Sea ki he me’a ko e lao fakaangaanga. Ko e *process* ko ē ‘oku takai ai ‘a e lao ‘Eiki Sea ko e *process* ‘oku fakamole lahi ‘aupito ‘aupito ki he fonua. Pea ‘oku ‘i ai ‘a e kau *consultant* mo e ngaahi, kau fale’i pea ‘oku ‘alu ai, pea ‘alu leva ki he Potungāue Lao pea ha’u leva ki he Minisitā foki ki he Kōmiti Lao pea ‘alu ‘o Kapineti.

Sea ko e fo'i 'alunga ko ē 'oku fou ai e me'a ko e lao 'oku ou falala 'aupito au ia 'oku totonu 'osi pēseti pē ia 'e 100 pea kapau 'e 'i ai ha ki'i holo 99.9. Ko 'ene a'u mai ko ē ki he Fale Alea 'Eiki Sea ko hono mo'oni mo hono totonu kuo 'osi ko 'ene ha'u ke paasi. 'Ikai ke totonu ke to e 'i ai ha me'a ia hē to e tōnounou tukukehe kapau kuo 'i ai ha pēseti si'isi'i 'Eiki Sea 'e lava na'a 'i ai ha matavalea. Ko e pōini 'a e motu'a ni 'Eiki Sea kapau 'oku falala 'a e Pule'anga ia ko 'ene tonū ē pou pou au ki ai. Ko e 'uhinga he kapau he 'ikai 'Eiki Sea ko 'etau me'a pē 'atautolu 'e fai ko e omai pē ki heni tau hanga tautolu 'o to e ki'i *screen* 'ai mo e fo'i liliu mo e me'a. Pea ko e fo'i *screen* ko ia 'Eiki Sea 'oku taimi nounou. 'A ē ko e *option* ko ē te tau, te u tui ki ai kapau 'oku 'i ai ha fu'u me'a 'oku fiema'u ke fakalelei'i 'oku pēseti ma'olunga 'i he anga 'o e sio 'a e vakai 'a e Fale ni 'Eiki Sea 'e kaunga kovi ki he lele lōlōa 'a e fonua ko eni pea mo e kakai makatu'unga he lao. Mahalo na'a fakapotopoto ange hono fakafoki ko ē ke nau to e sio pē ki ai pea 'omai pē ko ē 'o 'alu. 'Ikai ke u tui au ia ki he, 'io, 'ikai ke u tui au 'Eiki Sea ki he 'omai pē ko ē 'o fokotu'u hake pē heni pea *approve* ai pē heni tau 'ai e fakatonutonu. Kiate au Sea 'oku 'ikai ke fu'u ongo'i lelei ki he fa'ahinga vave pehē hano fai e me'a ko eni 'Eiki Sea.

Sāmiu Vaipulu: Fakatonutonu atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Fakafofonga 12.

Fakatonutonu ko e fatongia Fale Alea ke siofi ngaahi lao fakahū mai ki Fale

Sāmiu Vaipulu: Kapau 'e to e fakafoki e lao ki he Kōmiti Lao 'e ta'u ia 'e taha pea toki to e fakahū mai ki heni. Ko e 'uhinga ia 'oku tau fokotu'u ai 'etau Kōmiti Lao 'oku 'i ai 'a e ngaahi fakakaukau ia 'oku ki'i kehe ange pea 'e lava leva 'o nounou ange 'etau founa ngāue fai pē mei he Kōmiti Lao kae fakafoki mai ke lava 'o ngāue ki ai 'a e Fale ni. Ko e fatongia ia 'o e Fale ni ko hono to e siofi 'o e 'ū lao ko ē 'oku 'omai. He 'ikai ke nofo pē Fale ni ko e *rubber stand* 'ikai pau ke fai hono fatongia.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Mo'ale Finau: Sea ko 'eku ki'i faka'osi pē pea u fokoutua au Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

Mo'ale Finau: Ko 'eku 'ohake pē au 'a e fakatātā 'Eiki Sea ko e 'uhinga ki he mahu'inga ko ē kiate au 'Eiki Sea 'a e me'a ko e lao fakaangaanga 'ene ha'u 'o vilo mai 'o a'u mai ki he Fale ni. Kiate au ko u 'osi mateuteu au ia ke u ki he 'eku lau ko ē lao mo 'eku sio ko ē ki ai 'osi mateuteu pē au ia ki he 'eku hiki nima fakatatau pē ki he 'eku fakakaukau pea mo 'eku tui ko e lao kuo maau he ko ē kuo 'osi fakahū mai he Pule'anga 'oku tau falala ki ai. Ko 'eku pōini pē 'a'aku Sea. 'Ikai ke u tui au 'Eiki Sea, kae kehe 'oatu pē au 'eku fakakaukau 'Eiki Sea kuo 'osi mateuteu au ia ke u hiki nima pē au 'i he Fale ni 'i he lao 'i he 'eku falala ki he 'ene fou mai mei he Pule'anga 'Eiki Sea. Ko 'eku pōini pē ia 'Eiki Sea ka ko u tuku atu pē au ki he Hou'eiki mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Tongatapu tolu. Me'a mai Hou'eiki 'o Niua.

Poupou ke 'ave Lao ke fakatonutonu mei he Kōmiti Lao

Lord Fusitu'a: Sea 'oku ou kole fakamolemole ki he Fakafofonga mei Ha'apai kae pehē ki he Minisitā Lao ko e *bad drafting* ko e fēhalaaki eni ia e *drafting* 'oku tau fuoloa ai. He ko e kupu ua a 'oku ne 'omi e me'a kuo 'osi hā pē ia he, 'i he tefito'i lao. Ko e kupu tolu 'oku ne to e fakahā mai pē 'e ia kuo 'osi me'a kuo 'osi tu'u pē ia he tefito'i lao. 'A ia ko e *bad drafting* ia 'oku tau lōlōa ai. 'A ia ko u poupou au ki he fokotu'u 'a e 15 'omi ki he Kōmiti Lao ke fakatonutonu mai mei ai pea to e 'omi ki he Fale ni he ka 'ave ki he Pule'anga 'oku mo'oni 'ene me'a 'e to e ta'u ia 'e taha pea toki 'omi ki he Fale ni 'Eiki Sea. Mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u ki'i fakahoha'a atu mu'a 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

'Eiki Minisitā Polisi: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko 'eku fokotu'u pē mo kole Sea ko e fakakaukau ko eni ke to e 'ave ki he kōmiti Sea 'oku 'ikai ke 'i ai hano fu'u kehekehe ia 'o'ona pea mo e Kōmiti Kakato ko eni. 'E kei 'i ai pē kehekehe 'e kei kehekehe pē fakakaukau ia Sea. 'A ia ko u pehē 'e au ia ko e nounou taha Sea 'a e me'a ko ē na'a tau paasi 'aneafi ke tau 'alu fakakupukupu. He 'ikai ke ...

<002>

Taimi 1145-1150

'Eiki Minisitā Polisi: ...ke pehē ia ke tau loto pēseti 'e 100 ai pē kitautolu Sea, ko e hangē ko eni, ko e liliu ko ena 'oku pehē mai ko ē 'i he kupu 1, 'a ia ko e *item* 2, fakatonutonu ki he kupu 3, 3 kupu si'i 1 'oku pehē kuo pau ke fokotu'u 'a e Omipatimeni 'e he 'Eiki Sea 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea, hili ha talangāue 'i he founa totonu, 'oku pehē foki ko e fo'i fakalea totonu pē ena ia 'i he lao motu'a. ko e me'a Sea he ko e fakalea fakatonga ia, ko e liliu ia 'oku fai ia 'i he fakapālangi ki ai, he ko e lea fakapālangi ia 'oku pehē ko e *procurement process* fo'i konga kimui. Ko hono liliu pehē ko e *due process* ...

Lord Fusitu'a: Fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Polisi:'i he nounou koē 'etau lea fakatonga ko hono 'uhinga...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu 'Eiki Minisitā Polisi.

Lord Fusitu'a: Kātaki 'e Minisitā 'oku 'ikai ke 'i ai ha *procurement* he fakapālangi ko e *recruitment, the wording* 'oku tatau tofu pē ia.

'Eiki Minisitā Polisi: Ko ia Sea ko e *recruitment*, ko e *recruitment process*, kā ko e fakatonutonu ko ē 'oku 'omai ko e *due process, due process* 'i he lea fakapālangi. Ko hono 'uhinga ko e nounou ko ē 'etau lea fakatonga ko hono fakalea'i 'oku tatau pē ia.

Lord Fusitu'a: Ko e fakalea 'o e lao lolotonga 'Eiki Sea...ko e *due recruitment process*.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Nōpele me’a mai pē ki he motu’a ni ‘o fakahoko mai ‘oku ke fakatonutonu pē ...

Lord Fusitu’a: Kātaki ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ...ko ho’o tokoni, me’a mai

Lord Fusitu’a: Ko e fakatonutonu. Ko e fakalea fakapālangi lolotonga ia ‘Eiki Sea. *The Ombudsman shall be appointed after due recruitment process by the Speaker with the consent of the Legislative Assembly, it’s exactly the same.*

‘Eiki Minisitā Polisi: Ko ia ‘Eiki Sea ka u hanga ‘e au ‘o lau atu ‘a e fakanounou fakapālangi.

Sea Kōmiti Kakato: Mo ki’i me’a hifo ki lalo kae kumi ha tokoni mei he Kalake.

Mālō Hou’eiki ko e me’a kuo ‘omi ki he motu’a ni ko e ngaahi me’a ko ē ‘oku mou feme’a’aki ai ko e mafai pē ia ‘oku fakahoko ‘e he Sea, hono ‘omi mo hono *interview process* ‘o e ngaahi ‘o e lakanga ko eni pea ‘osi ko ia pea toki ‘omai kia kitautolu ke fakapaasi, ‘a ia ko e koma ko ena ‘i he fo’i lea ‘Eiki Sea koma (,) ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea pea to e koma (,) ai. ‘A ia ko e me’a ko ia ‘oku hangē ‘oku kehekehe ‘a e ngaahi faka’uhinga kā ko e me’a pē ia ‘oku ‘asi atu ‘i he’etau lao.

Lord Tu’i’āfitu: ‘A ia Sea ko e faka’uhinga Sea ‘oku pehē ni, hili hono fakahā ‘e he Sea ki he loto ki ai ‘a e Fale Alea ‘i he kakato ‘a e ‘ū ngāue kotoa hili hono fai hono *interview* ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘E he ‘Eiki Sea.

Lord Tu’i’āfitu: He’ene lakanga ngāue *post* ‘oku *agree* ki ai.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia, kā ko e ‘uhinga pē na’e ‘omai ai ke tau fakatonutonu ke tānaki atu ‘a e koma (,).

Lord Tu’i’āfitu: ... he *due process after*.

Sea Kōmiti Kakato: Kā ‘oku tonu pē fo’i lao ia ‘i he ‘ene tu’u motu’a pē ‘ana, hē ko ia ‘e fai pē ia ‘e he Sea hono fai ‘a e ‘ū me’a kātoa maau pea toki ‘omai ke tau *approve*, tau tali, ko ia.

Lord Fusitu’a: ‘Oku tonu ‘a e Feitu’u na Sea, ‘oku tonu pē ena ‘a e tu’u motu’a ‘i he lao. Ko e ‘uhinga ia ‘oku pehē ai ke fakapekia ‘a e fakatonutonu.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ‘Eiki Minisitā *Trade*.

Ke fakalao’i founga ngāue Fale Alea ke tau’atāina ngaahi sino pipiki mai ki ai

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Mālō Sea tapu mo e Feitu’u na kae ‘uma’ā ‘a e kau Mēmipa. Mahalo ko au ia ‘oku ou nofo pē au ki he me’a na’a ku lave ki ai ‘aneafi ki he tu’unga tau’atāina

‘o e sino ko eni ke ‘oua na’a ne uesia ‘a e ngaahi sino ‘oku fakapipiki mai kiate ia ke nau tu’u tau’atāina, ‘oku ou fehu’i ko e taimi ko ē ‘oku tau ke fakafaikehekehe’i ‘a e *due process* hono *hire* mai ha taha’oku tau’atāina mei he ‘etau loto ki ai. Ko e ‘uhinga ko eni ko e ‘omai ke tau fakapolitikale’i? Pē ko e ‘uhinga ko eni ke tau tali pē. Ko e motu’a ni ia ‘oku ou tui au ko e ‘uhinga ia ‘eku toutou *argument* koē ‘o pēhē ‘oku ‘ikai ko e fakapolitikale ‘o e Fale ‘oku mahu’inga ai ‘ene tau’atāina, ‘oku makatu’unga ia ‘i he founa ngāue ‘o e Fale, ‘a ia ‘oku tu’utu’uni mai kia kitautolu, ‘a ia te u fehu’i leva he ...

<005>

Taimi: 1150-1155

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki : .. ke tau ‘ai ange ke paú. ‘Oku tu’u tau’atāina ‘a e sino ko eni, ‘Omiputimeni? ‘O kapau ‘oku hanga ‘etautolu ‘o lava ‘o fa’u atu ‘etau loto kia hai, kuo ‘osi fou mai he founa ngāue, ‘o talamai mei ai. Pē ‘oku tau to e tu’utu’uni tautolu. ‘Ikai ke u loto au ki he tama ko iá, politikale ‘a’aku. ‘Oku ou sa’ia ange au ha taha kehe. Ko e ‘uhinga ‘eku talanoa atu ‘aku ia, fakalūkufua. Ko e ‘uhinga ia ‘oku palopalema ai ‘a e ngaahi sino tau’atāina kehe, ‘o hangē ko ‘eku lave ki ai ‘aneafi, ke tau fakatonutonu ‘a e founa ngāue ‘i he Laó, ‘oku tapu ke tau to e *influence* ‘a e sino ko iá, ka ko ‘etau tali pē ‘a e me’a ‘oku ne ‘omai kia tautolú. Ko e ‘uhinga ia ‘eku lave atú, ke tau fakapapau’i ‘oku mahino ‘a e fo’i taumu’a tau’atāina ko iá. Ke ‘oua ‘e ‘uhingá, koe’uhí ‘oku politikale, ta’epolitikale, ko e founá. ‘Oku tapu ke tau hanga ‘o to e *influence* ‘a e ngāue ko iá. Ko ‘eku kole atu pē mu’a ke fakatokanga’i ange ‘a e me’a ko iá, pea ka ‘i ai ha liliu ‘o e ngaahi mata’itohi ‘oku ‘ai he Lao, ke ne ma’u ‘a e fo’i taumu’a fakalūkufua ko iá, ke malu’i ‘e he ‘Omiputimeni ‘a hotau kakaí. Koe’uhí ko ‘ene pelepelengesí, ke ‘oua na’a tau hanga ‘o fai ha me’a mei heni ke tau uesia ai hono mafai ‘oku tau ‘oange tau’atāina ke ne malu’i hotau kakaí. Pea ka faka’ilo e Pule’angá, ko e me’a ia ‘e faí, kae ‘oua te tau ‘ilo ‘etautolu ‘oku tau tokolahi heni, pea tau hanga ‘etautolu ia ‘o vouti atu ke tuku e tama ko ē. Ko ‘eku ‘oatu pē, Sea, ‘oku fanongo mai e kakaí, ‘etau si’i feinga ko eni ma’a kinautolú. Ko e anga pē ia e ki’i tokoni atu, mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō, me’a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : ‘A ia ko e kupu 2, fakatonutonu ki he kupu 3. ‘A ia ‘oku ou tui tatau au mo e Fakafofonga Nōpele Niuá. ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ke liliu. ‘Oku tatau tofua pē ‘a e fo’i kupu ia ko eni ‘oku ‘omai ke ‘aí, mo e kupu motu’á. Ko e fo’i kehekehé pē, hangē ko ho’o me’á. Ko e ki’i fo’i koma, ka ko e ‘uhingá eni pē ko e me’a ‘oku tau tipeiti’i, ko e fo’i koma.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Tongatapu 3. Me’a mai Minisitā Lao.

‘Eiki Minisitā Lao : Na’e fai e fepōtalanoa’aki ia mo e ‘Omiputimeni, ko hono mo’oní, ‘a eni ‘oku ou laú. Na’e *overlook*, na’e ‘osi ‘i ai pē. ‘A eni ‘oku ou talaatú. Na’e fu’u lahi ‘a e lilililiu na’e ‘ikai ke kakato hē. Ka ‘oku ou tui tatau pē au mo moutolu. Ka tau hanga pē, ‘e tatau pē, pē ‘e tali pē ‘e to’o, kae fai mo hikinima ā, Sea, ke tau ‘alu’alu tahataha kitautolu ia, he ko ‘ene vavé ia.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Minisitā. Me’a mai koe, Nōpele ‘o ‘Eua.

Lord Nuku : Tapu pea mo e ‘Eiki Sea, tapu ki he ... ‘Ikai ko e ‘ai pē ke fakama’ala’ala mai pē, ‘Eiki Sea. Ko e me’a ko ē ‘oku mahino ko ē ki he motu’a ni ia he taimi ni. Ko e fakanofu fakataimí, pea fai pē ‘e he Seá. ‘Uhi ‘oku ‘ikai ke to e fakafoki ia ki he fo’i *process* ko ē ko ē ki he Sea, mo e Fale Aleá. Pea ko e me’a ko ē ‘e taha, ‘a e ko ē ‘oku ou fokotu’u atú, ‘Eiki Sea, pē ‘e lava mu’a ke ‘ave eni ki he Kōmiti Lao, he ko e Kōmiti Lao pē eni ‘oku tau’aki faka’uhinga ko eni hení. ‘Ave ki ai, he koe’uhí ko e ‘ave pē he ‘aho ni, pea ‘omai ‘apongipongi, ka tau hoko atu ‘etau ngāue ‘atautolu ia, ki he Lao hokó. Ko ‘eku ‘uhinga pē ‘a’aku ke ki’i fakanounou ange, e anga e, mahili ange ia mei he ‘ai ke tau hanga ‘o pāloti’i fakavavevave e me’á. ‘Oku fiema’u pē ke toe ‘i ai pē ha ngaahi fakakaukau ‘e ‘ave ki ai.

‘Eiki Minisitā Lao : Ki’i tokoni atu, Sea. ‘E sai pē ia, kapau ‘e fakapapau, ko ‘ene ‘omai pē ko ē, ha’u mei he Kōmiti Lao, paasi, pea ‘e ‘aonga leva. Pea kapau ko ‘etau ‘ai eni, to e ‘ai hē, ta ko e fakahela lahi mo’oni.

Lord Nuku : ‘Ikai, ko ‘eku ‘uhinga atu ki ai, he ko e me’asivi ia ‘a e Fale Aleá. Ko e Lao foki ko eni ko ē ‘a e Pule’angá, ‘oku ‘ikai ke toe ‘ave ia ki he Kōmiti Lao. Hangatonu mai pē ia ki Fale Alea. Ka ‘i ai leva ha Lao ia ‘oku fokotu’u mai mei ha taha, mavahe mei he Pule’angá, ‘oku fou ia ‘i he Kōmiti Lao. Ka koe’uhí, ko ‘ene tu’unga ko eni he ‘aho ni, ‘aho eni ‘e 2, ‘alu ki he 3, ‘oku tau kei hanga ‘o tipeiti’i. Pea ko e kole atú, ‘ave ā ki he Kōmiti Lao, he koe’uhí he ‘oku lahi e fetō’aki kehekehé, ka ko ‘eku lave’í, ko e meimei ko e Kōmiti Lao pē eni ‘oku nau ta’ofi eni. ‘Eiki Sea, ko e fokotu’u atu pē, pea kapau ‘oku ‘ikai ke tali ia, pea tuku ke hoko atu pē e tipeiti’i.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, ki’i tokoni atu pē mu’a, Sea. Ko e tokoni atu pē, ‘Eiki Sea, fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Nōpele. Ko e ngaahi me’a ko eni ‘oku mou feme’a’aki ai. Fokotu’u mai ke tamate’i, Fokotu’u mai ke tau fakatonutonu pē hení. Fokotu’u mai ke tau ‘ave ki he Kōmiti Lao. Ka ‘oku ou tuku atu pē ke mou me’a mai ke maau ka tau pāloti e ngaahi fokotu’u ko ení. Me’a mai, Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, fakamolemole pē. Ko e ‘uhinga ko ē ‘oku ‘ikai ke ‘omai ai e Lao ko ē ‘a e Pule’angá pea ‘ave ki he Kōmiti Lao, he ‘oku ‘i ai e Kōmiti Lao foki ia ‘a e Pule’angá. Pea ‘oku ‘i ai e Fakahinohino Lao ko ē ‘a e Pule’angá, mo e ‘Ateni Senialé...

<006>

Taimi: 1155-1200

Fokotu’u ke tali Kupu 3(a)

‘Eiki Minisitā Polisi : ..pea ko e ‘uhinga ia ko ē ‘oku nau ‘osi fou nautolu ia ‘i he *vetting process* ‘o e siofi. Ko e ngaahi lao *private* pē ko ē ‘oku fakahū mai ‘e he kau Fakafofongá, ‘oku pau ke ‘ave ia ki he Kōmiti Lao ‘a e Fale Aleá, he ko e ‘uhingá ‘e ‘ikai ke fou ia ‘i he *process* ko ia ‘a e Pule’anga. Ko hona kehekehé ia. ‘A ia ko e Lao ko eni ‘oku ‘omai ko ení, ‘oku ‘osi fou ia ‘i hono

sivi'i tatau. Ko e 'uhinga ko ia 'oku ou kole atu ai Sea, te tau lōloá, pea kātaki pē 'Eiki Minisitā Lao, 'oku 'ikai ke u tui au ia 'e 'ave eni ki he Kōmiti Laó, pea 'omai 'o lomi'i 'o hangē hano kamosi ha 'uhilá pea tali. Te tau to e fou pē he me'a tatau Sea. Ko e me'a ia 'oku ou kole a tu ai Sea ke tau pāloti fakakupukupu ka tau 'unu kimu'a. Ko e faikehekehé ia 'oku pau pē ke hoko. Ka ko e taimi ko ia te tau pāloti fakakupukupu ai, 'e laku 'a e 'uhingá ki loto, pea 'e tokoni ia ki he vete hotau faikehekehé Sea. Ka tau 'alu fakakupukupu mu'a. 'Oku ou fokotu'u atu 'e au ke tau tali ā 'a e Kupu 3 (a).

Sea Kōmiti Kakato : 'Eiki Minisitā..

'Eiki Minisitā Polisi : Ko au eni Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a ko eni 'oku ke me'a mai ki ai, ko eni kuo 'osi fakahoko atu. 'Oku mou lolotonga feme'a'aki mai pē he kupu ko ia. Ko ho'omou maaú pē 'a moutol, pea tau pāloti tautolu ke kupu ko ia. Pē ko e hā 'a e me'a ko ia ke mou laumālie ki ai.

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku ou fokotu'u atu pē Sea, mo'oni pē 'a e fehu'i ko ē 'o pēhē ko e fakalea ko ena 'o e Kupu 3 kupu si'i (1) 'oku mei *principle* tatau neongo 'oku fokotu'u kehekehe 'a e fanga fo'ileá, pea kehekehe pea 'oku 'i ai 'a e koma 'oku fokotu'u mai. Ko e Laó foki Sea ko e piliote mo e koma te ne lava 'e ia 'o fakafaikēhekehe 'a e faka'uhinga Laó, pea kuo pau ke 'omai ia ke liliu mei he Fale ko eni. He 'ikai ke lava ia fokotu'u pē ha fo'i koma pē 'i hē. Kuo pau ko e Laó ko hono toti, koma, kuo pau ke fakapaasi ia mei he Fale Alea 'o Tongá Sea. Ko e 'uhinga ia 'o e faikehekehe ko ena 'oku 'omai he Kupu 1, ki'i liliu si'isi'i, pea 'oku ou kole atu Sea ke tau tali ā ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e fokotu'ú ē 'oku 'i ai ha pou pou?

Lord Nuku : Sea, ko 'eku fie fakama'ala'ala he ko 'eku loto pē 'a'aku ia he fakama'ala'ala mai 'Eiki Sea. Kapau hangē ko e ngaahi liliu ko eni ko ē 'oku 'ai ke fokotu'u ke faí, liliu e komá. 'E to e fakafoki, pē ko 'etau liliu pē 'e tautolu heni e Lao?

Sea Kōmiti Kakato : Ko e me'a ko eni 'oku 'uhinga mai ki ai 'a e ngaahi feme'a'akí, ko e hā 'a e me'a 'oku mou laumālie ki ai pea tau pāloti. Ko hono pāloti pē tali, mo hono ngaahi fakatonutonu pea tau hoko atu.

Lord Nuku : Kapau 'e tali ki hono ngaahi fakatonutonú, pea ko e fakatonutonu ko iá 'e fai pē ia 'i Falé ni.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Lord Nuku : 'Ikai ko 'eku fie 'ai pē 'a'aku ia ke ke fakama'ala'ala mai pē 'a e ngaahi liliu ko ia 'e fai heni, 'a ia ko 'ene 'osi ko ia 'etau me'a' ko e Laó ia. Ko e me'a pē ia na'a ku kole atu ke fakama'ala'ala mai.

'Eiki Minisitā Polisi : Fokotu'u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u mai eni. ‘Oku ‘i ai ha pou pou?

Lord Fusitu'a : Sea, ‘oku kei tu’u mo e fokotu’u ‘a e motu’á ni 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, te u pāloti’i lōua e... ke fakapekia..

Lord Fusitu'a : ‘A e 2, 3 mo e 21(4)..

Sea Kōmiti Kakato : ‘Ikai, ke tau ‘alu fakakupukupu pē. Tau hanga ‘o fakapaasi ‘a e kupu ko ení, pea tau toki hoko atu ki he kupu ko ena ‘oku ke me’a mai ki ai. Me’a mai Minisitā Leipa.

Fehu’ia mafai e Fale ke aofangatuku ki he fokotu’u tukuatu Sea e Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea kātaki, ‘oku ou tokanga atu au ki he fo’i taumu’a fakalūkufuá. Na’a tau vete ‘a e polotá mo e ngaahi kongokongá, kae ‘ikai ke a’usia ‘a e taumu’a fakalūkufua. ‘Oku ‘uhinga ‘a e kupu ko ení ‘oku tau lava ‘o ta’ofi ‘a e me’a kuo fou mai ‘i he *due process* tau fakatātā pē eni. Ko e mafai ko eni kuo ‘ave ki he Palēmiá, ke ne ‘oatu ha’ane *recommendation* pea tali ‘e he ‘Ene ‘Afio. ‘Oku fēfē eni? ‘Oku ‘uhinga eni ke ‘omai ‘a e *due process* kuo fou mai aí, pea ‘omai eni ke tau to e tipeiti’i ‘e tautolu pea tau hikinima kitautolu ‘oku ‘ikai ke tau sai’ia kitautolu he tokotaha ko ia ? Pē ‘oku ‘uhinga pē ia ke ‘omai ke tau tali? ‘Oku ou tui au ‘oku ‘ikai ke ‘uhinga ia ke tau to e lava ‘o fai ha’atau tu’utu’uni. Ko e tui ‘a e motu’á ni ia, ke tau’atāina ‘a e Falé, ‘oku ‘uhinga ‘a e kupu ia ko ení, ke tau tali pē, ‘o hangē ko ē ko ‘eku fakatātā ki he taimi ‘oku me’a atu ai ‘a e Palēmia ‘i ha me’a, ‘oku ne ‘i he... hangē ko ‘etau sio ki aí ke tali. Pea kapau ‘oku ‘ikai, pea tau ‘ai ke mahino, ko e poini ia ‘oku ou tokanga ki he fo’i fakalūkufua ko ia.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu Sea. Ko e fakatonutonú Sea, ... ‘oku kehekehe ‘a e loto ki aí mo e fakatokanga’í, pē ko e *note* kehe ia mei hono *endorse*. ‘a ia ko e fokotu’utu’u mai ko ená, fai ‘e he Seá hono fatongia, hangē ko ho’o me’á, ke *vet* ‘a kinautolu ‘oku pehē ‘oku taau ki he fatongiá, pea ko e tokotaha ‘oku ne loto ki aí, ‘oku ne ‘omai leva ki he Falé ni, pē te tau loto ki ai pē ‘ikai. Ko tautolu ia te tau fai tu’utu’uni ko ia. Ko ia pē Sea ‘a e fakatonutonu..

Tokanga ki he hoko fakapolitikale ke uesia ngaahi mafai sino ngāue

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘A ia Sea ko e me’a ia ‘oku ou fehu’i fakalūkufua atu ki ai. Ko e taimi ia ‘oku hū ai ko ē ‘a e faka-politikale. He ‘oku tokolahi pē ‘a e Pule’anga ia he ‘aho ko ia. Ko fē leva ‘a e tau’atāina ‘oku ma’u ‘e he *Ombudsman* ke fai ‘ene ngāué ‘oua te tau uesia he ko e me’a tatau pē eni ‘oku hoko ‘i he ‘Ateni Senialé, ko e ‘uhinga ‘eku toutou lave ki he me’a ko eni. ‘Oku tau lava pē ‘e tautolu ‘o fūlihi ‘a e ngāue ‘a e ‘Ateni Senialé, pea ‘oku ‘ikai leva ke lava ke tau’atāina he ‘oku faka-politikale ‘a e mālohi ko ia.

Sāmiu Vaipulu : Sea, ko ē kuo ‘osi ‘a e 12:00 ka tau toki foki mai he 2:00. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki, tau mālōlō ai. Tau liliu ‘o **Fale Alea** kātaki.

'Eiki Sea Le'ole'o: Fakamālō atu ki he Sea Kōmiti Kakato mālō e fai 'etau ngāue. Hou'eiki, hangē pē ko 'etau Tu'utu'uní, tau mālōlō, mou toki me'a mai he 2:00.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1400-1405

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea.

(Pea na'e me'a hake leva 'a e 'Eiki Sea Le'ole'o 'o e Fale Alea, Lord Tu'ilakepa ki hono me'a'anga)

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, mou me'a mai kau talitali atu Hou'eiki ... 'Io mou ki'i me'a hifo Hou'eiki.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Tapu mo e Feitu'u na ...

'Eiki Sea Le'ole'o: 'Oleva pē 'Eiki Minisitā ē, koe'uhī 'oku tau toko 13 pē. Ko 'etau tu'utu'uni 'oku pau pē ke tau 14. Ka ko u kole atu mu'a ke mou, tau ki'i mālōlō pē miniti 'e 15 pea kapau 'e kakato mai pē te u to e ui atu fakavavevave ka tau kamata. Tau ki'i mālōlō miniti 'e 15.

(Pea na'e ki'i mālōlō ai)

<009>

Taimi: 1405-1410

Sātini Le'o: Me'a mai e 'Eiki Sea e Fale Alea, 'a e Le'ole'o e Fale Alea.

'Eiki Sea Le'ole'o: Hou'eiki, mou ki'i me'a hifo. Tapu atu pea mo e 'Eiki Palēmia. Fakatapu atu ki he Hou'eiki Kapinetí, Hou'eiki Nōpele e fonua, kae 'uma'ā e kau Fakafofonga e Kakaí. Mālō 'etau, Hou'eiki mālō mu'a ho'omou laumālie ki he ho'atā ni. Talitali lelei kimoutolu koe'uhī 'oku 'i ai e taha e kau Minisitā 'oku 'i ai e me'a 'oku tokanga ki ai. Te u 'ange faingamālie ka tau toki hoko atu. Minisitā Pa'anga, me'a mai.

Tapou 'oua to'o ma'ama'a Fale Alea Lipooti 'Atita na'e fakahū mai ne mole ai 90 miliona

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu ...

<001>

Taimi: 1410-1415

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ... mo e Feitu’u na pea ko u fakatapu ki he ‘Eiki Palēmia kae ‘uma’ā ‘a e Hou’eiki ‘o e Falé. Kole fakamolemole atu pē ‘Eiki Sea ka ko e talu mei he houa pongipongi

‘aneuhu mo ‘etau talanoa ko ē he me’a ko ē na’e ‘ohake ‘e he Palēmiá pea ‘oku ke hanga pē ‘o mea’i ko e motu’a ni na’e ‘Atita Senialé he taimi ko iá pea tau to e hoko atu foki ki he talanoa ‘a e ‘Omipatimeni ki he lao ko iá pea ‘oku na nātula tatau foki ‘i he me’a ko e tau’atāina. Pea ko e toki māhino lelei foki eni kiate au he pongipongi ni ‘aneuhu ‘a e me’a na’e fai ki he līpooti ko iá ‘i he Fale ni. Pea neongo ko e motu’a ni kuo hoko ko e Mēmipa Fale Alea ‘i he ‘aho ni kā na’a ku ka ‘oku kei ‘iate au pē ‘a e kongā ko ia ‘a e mamahi’i ‘o e ngāue faka’atita. Pea he koe’uhí ko e kongā lahi ‘eku mo’ui na’a ku ngāue he feitu’u ko ia. Pea ko u kole fakamolemole heni ki he ‘Eiki Palēmia kapau na’e hā ‘anenai he fēme’a’aki ‘oku ngali ke u fakama’ama’a’i ‘a e kongā ko iá ‘i he, ko e anga pē ‘a e taimi ‘o e fēme’a’aki ‘o hangē mahalo ne ki’i ngali to’o ma’ama’a ke ngali ia hangē ‘oku ngali fakakata. Ka ‘i he’eku lele lele ‘alu holo ko eni mei ‘aneuhu ‘o a’u mai ki he taimi ni ko u ongo’i pē ke u tu’u hake Sea ‘o fakahoko ‘a e, ‘eku ongo’i na’e ‘oku ‘ikai te u hanga ‘o fakama’ama’a’i e me’a ko ia. ‘A ‘eku ongo’i he pongipongi ni mo e taimi ni na’e ‘ikai ke hanga he ‘e Fale ni ‘o fai ha me’a ki he līpooti ko ia. Pea na’e fuoloa pē ‘eku ongo’i ‘i he taimi ko iá he taimi na’e ‘omi ai e līpooti ki Fale ni pea ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e fai ki ai na’a ku ongo’i fakangāue pē ‘oku mou toka’i ange koā ‘a e ngāue ko iá pē ‘ikai. Ko e me’a pē foki ia te tau fai ki he me’a ko eni e ‘Omipatimeni.

‘Aho ni ‘oku hū mai pē ‘Omipatimeni ‘o ha’u ia ‘o Konisitūtone ‘oku ‘ikai ke ha’u ‘a e ‘Atita Seniale ki ai ka ‘oku na nātula tatau pea na’e ‘uluaki tali ‘a e ‘Atita Seniale ke ha’u ke hoko ko e ‘ofisi. Talu pē hono ‘ai e Konisitūtone na’e ‘i ai ‘a e ‘Atita Seniale ‘o a’u mai ki he ‘aho ni pea ‘oku mahu’inga. Pea mou mea’i pē na’e Minisitā ‘a e ‘Atita Senialé pea na’e ‘i Fale Alea ni kae a’u mai ki he ‘aho na’e tuku ai kitu’a he na’e ‘i ai hono hisitōlia na’e ‘uhinga ai na’e tuku ai kitu’a. Pea ko ‘eku to e fanongo ko eni ‘aneuhu pea hangē ko u takai holo ko eni pea ko e me’a ia ko u to e fakahoha’a atu ai ‘Eiki Sea fakamolemole.

Ko u ‘ai pē ke māhino mo ha’aku kole ki he Fale ni ke ‘oua mu’a na’a to e hoko e me’a ko iá he hisitōlia he ‘etau fononga atu kimu’a. Tau hanga ‘o *take* to’o mamafa ‘a e fatongiá ko iá he ‘oku mahu’inga he kapau ‘e ‘ikai te tau to e hanga ‘o *repeat* ‘a e me’a ko eni ‘a e me’a ko eni na’e hoko he pongipongi ni. Ka ‘oku, ka ‘oku ‘ikai foki ke ‘oange ha fatongiá ia ki he ‘Atita ke ne hanga ‘o faka’ilo ha taha pea ‘oku ou tui ki ai. Neongo te ne, ‘i he anga ‘ene tui ‘oku ‘i ai ha me’a ‘oku fēhalaaki ka ko ‘ene līpooti mai pē ki he Feitu’u na Sea pea ko ho’o fa’iteliha fai ‘aki ia. Pea neongo na’e fuoloa e me’a ko eni ka na’e ukuma he koe’uhí ke kei tauhi ‘a e tau’atāina. Tau’atāina ‘a e motu’a ko ia ‘oku ne fai ‘a e fatongiá pea tau’atāina ‘a e Feitu’u na ‘i ho’o faitu’utu’uni.

Ko u tui ko e fo’i kongā ko iá ko e fo’i kongā mahu’inga ia ke tauhi. ‘Oua ‘e laka mai ke te to e ha’u kita ‘o fai faka’ilo ‘a e motu’a ko ē te ne fai ‘a e ngāue ko ia. Pea ko ia ia ‘eku tu’u hake pē ‘o, neongo ai ha ngali ha me’a ha fa’ahinga tu’utu’uni kuo ke fai ‘Eiki Sea pea mo e Fale ni totonu pē ke kei tau’atāina ‘a e motu’a ko ia. Ko ‘ene līpooti mai pē pea fiamālie ai. Mālō ‘Eiki Sea.

‘Eiki Sea Le’ole’o: Mālō ‘e ‘Eiki Minisitā.

<002>

Taimi 1415-1420

‘Eiki Sea Le’ole’o: ...Pa’anga, Nau pehē pē ko ha me’a fo’ou ke me’a mai mo ia, mahalo na’a ke me’a atu ko ena pea mahalo na’e ‘itengia ‘a e Feitu’u na pea ke toki me’a mai ke ke kole fakamolemole na’e ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ia ‘e hoko ‘i he Fale ni na’a tau sai pē tautolu ko e me’a na’a tau ongo’i pē ‘aneuhu koe’uhi na’e ‘i ai ‘eku ‘āsenita kā koe’uhi ko e me’a ‘oku tokanga ki ai ‘a e ‘Eiki Palēmia pea kuo pau pē ke u toka’i ‘a e ‘Eiki Palēmia he ko e tokotaha mahu’inga ia ‘i he fonua ni.

‘Ikai to’o ma’ama’a Fale Alea ‘isiu fekau’aki mo e lipooti e ‘atita

Pea na’a ke tōmui mai pē ‘a e Feitu’u na ho’o me’a mai pea mo ‘emau fakahua pē mautolu ‘i he me’a ko eni na’e fai ki ai ‘a e fakahua ka ko hono mo’oni ‘oku ‘ikai to’o ma’ama’a ‘e he Fale ni ‘a e me’a ko ia. ‘Oku mahu’inga ‘aupito ‘aupito ‘a e fatongia tautefito ki he ‘atita na’e ‘i ai ‘a e Feitu’u na, pea ‘oku mahu’inga pē ke mau fanongo ki he Feitu’u na he ko e Feitu’u na te ke to e fale’i ‘a e Fale ni pea mo e Pule’anga ki he tu’unga to e tau’atāina ange ‘a e ‘atita, pea ‘oku ou tui pē na’a ke fiefia hono fetongi ‘omai mei he Pule’anga ki he malumalu ‘o e Sea, ka ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea ‘o Tonga, he ‘ikai ke fai tu’utu’uni tokotaha pē ‘a e Sea ki he ‘atita kā kuo pau pē ke laumālie ki ai ‘a e Fale Alea. Kā ‘oku mau fakamālō atu koe’uhi he ‘oku ke fakahā ho’o laumālie he ho’atā ni.

Hou’eiki ‘ikai ke tau to e fakalōloa tau liliu ‘o Kōmiti Kakato kae hoko atu ‘a e feme’a’aki, mālō. Liliu ‘o Kōmiti Kakato.

(Me’a mai Sea ‘o e **Kōmiti Kakato** ki hono me’a’anga.)

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki mou fakama’ama’a atu. Tapu pea mo e Hau ‘o e ‘Otu Tonga, fakatapu ki he Ta’ahine Kuini kae ‘uma’ā ‘a e Fale ‘o Ha’a Moheofo, fakatapu atu ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Minisitā Kāpineti, kae pehé ki he kau Fakafofonga ‘o e Hou’eiki Nōpele, fakatapu atu ki he kau Fakafofonga ‘o e Kakai, mālō mu’a ‘a e kei fakalaumālie lelei hou’eiki ke hoko atu ‘a e ngāue mamafa tau fakahoko, pea hangē ko ia na’a tau toki ‘osi mei ai ‘oku tau kei ‘i he lao fika 2 pē eni, pea mo e ngaahi fakakupukupu ‘o ‘etau ho’omou feme’a’aki ka ‘oku ou pehē kapau kuo mou laumālie ki he kupu 3, ke tau tali ia ka tau hoko atu ki he kupu 5 kupu si’i 1, ke tau fakahokohoko atu ke tau tali ka tau hoko atu.

Ko e me’a pē na’a ku fiema’u pē ke fakahoko atu ‘a e kupu 135 ‘a e me’a na’e fehu’i ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua fekau ‘aki mo e ngaahi fakatonutonu ‘oku mou fakahoko ‘oku malava ‘e he 135 ‘oku ‘i he ‘e malava ke fakatonutonu ‘a e ngaahi kupu ‘o e lao, pea *a, b, c* ‘oku ‘i ai ‘a e fo’i kongā ai ‘oku pehē, kā kuo pau ko e fakatonutonu kotoa pē ‘e fokotu’u ‘e ha Mēmipa pē ‘oku pehē ‘e he Fale Alea pē ko e Kōmiti Kakato ‘oku lahi kuo pau ke ne tu’utu’uni ke ‘ave ia ‘a e fakatonutonu ko ia ki he Kōmiti Tu’uma’u ki he Lao, ke nau vakai’i mo ‘omai ha’anau lipooti kae toki hoko atu ‘a e feme’a’aki mo e fakatonutonu ko ia.

‘A ia ko e me’a ia na’e ‘uhinga ‘a e fehu’i ki ai ‘a e Hou’eiki Nōpele ‘o ‘Eua, kā ko e fanga ki’i koma (,) ko eni mo e fanga ki’i me’a ko ia ko eni ‘oku mou me’a mai, ta u hoko atu pē hono mou laumālie pē ke tau tali, pea tau tali.

Lord Nuku: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele ‘Eua.

Lord Nuku: Tapu pē pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea, pea ‘oku ou kole fakamolemole atu pē ki he kōmiti ‘i he hangē ‘oku to e femaliuliaki pea to e foki ‘a e malangá ‘Eiki Sea. Ke ‘osi ko eni ‘a e me’a ko eni ‘a e ‘Eiki Minisitā Pa’anga ‘o fekau ‘aki pea mo e fatongia ‘o e ‘Atita Seniale ‘Eiki Sea, ‘uhi ko ‘eku sio hifo ki he ko e kongá ‘a eni ko eni ke fakahoko ...

<005>

Taimi: 1420-1425

Lord Nuku : .. ha hopo ‘i he Fakamaau’angá, ‘Eiki Sea, ‘oku ou tui tatau pea mo e ‘Eiki Minisitā Pa’angá.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Eiki Fakafofonga, ko e kupu fē ia, ‘oku ke me’a mai aí? ‘Oku tau lolotonga ‘i he kongá 2, fakatonutonu ‘a e kupu 3. Tau lolotonga ‘i ai ‘i he taimi ni.

Fehu’ia pē ‘oku fakakonisitūtone ko e seá pē ‘oku mafai ke fokotu’u fakataimi ‘omipatimeni

Lord Nuku : ‘Io. Fakatonutonu e kupu 3. Kapau te tau foki ki ai. Ko e kupu 3. Ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia ki he ‘Eiki Minisitā Lao, koe’uhí na’a tau tali ‘aneafi ‘i he 10/18, “Kuo pau ke fokotu’u ‘e he Seá, he loto ki ai ‘a e Fale Alea, koe’uhí ko e fakataimi. Fai pē ia ‘e he Seá. Ko ‘eku ‘ai pē ‘a’aku ia, pē ‘oku fenāpasi pea mo e Konisitūtone ko ē mo e kupu fakatonutonu ki he Konisitūtone. “Kuo pau ke ‘i ai e ‘Omiputimeni ki he fokotu’u ‘a e Seá, he loto ki ai ‘a e Fale Aleá.” Ke fokotu’u e sino ko ení.

‘I he’etau a’u mai ko eni ki he fakatonutonu ko ení. ‘Oku to’o e ‘Eiki Sea. ‘Oku fai pē ‘e he Seá, kātaki fakamolemole, ‘oku fai pē ‘e he Sea. Ka ko ‘eku uhangá pē ‘oku fepaki ‘a e Sea ‘ata’atā. He ‘oku ‘ikai ke hanga ‘e he fo ‘i kupú ia ‘o ‘omai mahino, fokotu’u fakataimi, pē ko e fokotu’u tu’uma’u. Ka ko e me’a ko eni ko ē ‘oku fai ki ai ‘a e feme’a’akí ia, ko tautolu pē ia ‘oku tau hanga ko ē mo mea’i ‘e he Falé, ke fakanounou pea ‘oange pē ki he Seá. Ka ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia, ‘Eiki Sea, pē ‘oku faka-Konisitūtone? He ko ‘ene tu’u ko ē he Konisitūtone, ‘i he Lao Fika 10/18. Kuo pau ki he Sea, he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ka ko e me’a ko eni ‘oku ‘omai ko ení, ko e fakatonutonu. Fai pē ia ‘e he Sea. Ko ‘eku fehu’i pē. Kapau ‘oku faka-Konisitūtone, pea ‘oku ou tui pē ki ai. Pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ki ai, ka ko ‘eku tuí, ‘oku tonu ke kakato pē, ‘o fakatatau ki he Konisitūtone. Tau fai’aki pē ha me’a pē ‘a e ‘Eiki Minisitā.

Ko e ‘uluakí ia. Ko e uá, hangē ko e me’a ko ē, toki sai pē ka fai ha feme’a’akí ki ai ‘i he kupu hokó. ‘A eni ko ē fekau’aki ko ē pea mo e ma’u e mafai ke ‘ave ki Fale Hopó, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. ‘Eiki Minisitā.

‘Ikai maumau Konisitutone ke mafai pē Sea ke fakanofa ha taha ke le’ole’o he lakanga ‘omipatimeni

‘Eiki Minisitā Lao : Tau ki’i fakanounou. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke fepaki ia mo e Konisitūtone. Tokoto lelei pē ia i loto. *This is* ko e *administrative thing* pe eni ‘i loto pē. Ko e fakangāue pē. He ko e hangē pē ko e me’a na’a ku kole atú. Ko e fakama’ama’a pē hotau fatongiá. Hala ke ‘i ai ha me’a ia ‘e maumau. Ka ‘o kapau ‘e fakafoki, fakafoki. Ka ko e, mou ‘uta ange. Tau pehē, taimi eni ‘oku ‘ikai ke lele ai e Fale Alea. Manatu’i ko e fefolau’akí, ‘oku hokohoko ma’u pē ia. Ko e hā, ‘e toe ui tautolu ke tau to e me’a mai, ki’i uike ‘e 1, ki’i ‘aho ‘e 3. ‘UHINGA ia, tau falala kātoa ki he Seá, pea ‘oku ‘i heni, Fale Alea ni, ko ‘ene ‘ange ki ai e mafai, ‘osi ma’ala’ala. Ka ko e fokotu’u nounou taha pē ena. ‘Ikai, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha’ane fepaki ‘a’ana mo e Konisitūtone.

Lord Nuku : Sea, ko ‘eku ‘atu pē ‘e au ‘a e fakakaukaú, ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Nōpele.

Lord Nuku : Ki he tali ko ē ‘oku ‘omaí, ‘Oku ‘ikai ke u tui kapau na’e ‘ikai ke ‘ave ‘a e fo’i kupu ko eni ‘o tu’u he Konisitūtone, ko e fale’i ia ko ē ko ē ki he hala fonongá. Te u tui au ki he fale’i ko ē ‘oku ‘omaí ko eni ko ē ‘e he ‘Eiki Minisitā Lao. Ka ko ‘ene tu’u ko ē ‘i he Konisitūtone. Kuo pau ke fokotu’u ‘e he Sea, he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko hono fakamavahevahe’i ko ē ‘o e fakataimí, pea mo e fokotu’u tu’uma’ú, ‘oku ‘ikai ke... Ko ‘eku me’a pē ia ‘oku fehu’í, pea ‘oku ‘ikai ke u tui au ki he me’a ko ē ‘oku ‘omaí, ka te u tali pē ‘e au pē ko e hā e tu’utu’uni ‘a e Falé, ka ‘oku ou ‘oatu pē ‘e au ‘a e fakakaukaú. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Minisitā Polisi.

‘Eiki Minisitā Polisi : Sea, ke u tokoni atu pē mu’a, Sea, ki he me’a ‘oku hoha’a ki ai e ‘Eiki Nōpele, he ‘oku ‘i ai pē ‘ene poini ‘i he’ene hoha’á, Sea. Ka ko e tokoni atu pē. He ko e tu’u foki ‘a e Konisitūtone, Sea, ‘oku ne fakahā mai ‘e ia, hangē ko ia na’a tau toki talí. Ko hono fakanofa ‘o e lakanga ‘Omipatimeni. ‘A ia ko e tokotaha totonu ia ko ē ko e ‘Omipatimeni, ‘oku fakanofa ia ‘e he Sea, ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea. Ko e tokotaha *Acting*, ko e Le’ole’ó, ‘alu hake ko ē ke le’ole’o, ko ia ‘oku fakanofa ko ē ‘e he Seá, tokotaha pē. Ko hono ‘uhingá, ko e le’ole’o pē ia fakataimi, kapau ‘e folau ki muli, me’a ki muli e ‘Omipatimeti ia, ko e ‘uhingá, he ‘ikai ke kei ‘omi ai pē kia kitautolu ko e lahi e mo’umo’ua. ‘A ia ‘oku na kehekehe pē naua, Sea. Kapau pē ‘e to e fakanofa ha toko taha fo’ou ia, ‘oku ‘ikai ko ha *Acting*, ‘e foki pē ia ki he Fale Alea, ko e tokotaha totonu, ‘Omipatiment ki he *substantial position*, lakanga totonú, Sea. Ko ‘ena kehekehé pē ia. Ko e ki’i tokoni pē ia, mo fokotu’u atu ā e ki’i kupu nounou ko iá. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni : Sea, Ke u ki’i *follow up*,

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai, Tongatapu 3.

<006>

Taimi: 1425-1430

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. Ko e ki'i *follow up* pē eni ia kātaki pē 'i he me'a ko ia na'e me'a ki ai 'a e Minisitā Polisi. 'Oku fēfē hono kehekehé? Na'e 'i ai 'a e toki fokotu'u mai ia ke fakafaikehekehe'i 'aki tau pehē *temporary* fakataimi. Ko hono fokotu'u mai he taimí ní ia, 'oku ou tui tatau au mo e Nōpelé, 'e maumau ai 'a e Konisitūtoné, 'a e fo'i liliu ia na'a tau... 'a e fo'i fokotu'u ia na'a tau fai ki he Konisitūtone. 'Oku mahino mai ia ko e fakanofu pea lotu ki ai 'a e Fale Alea. Ko hono fo'i fakalea ko ení ia, 'oku ou tui au ia, 'e uesia ai 'a e fo'i laumālie ia 'o e fo'i kupu ko eni he Konisitūtone. Kātaki pē 'o fakama'ala'ala 'a e fo'i kupú totonu he ko e 'uhingá ia ko ē ko e toki monomono ko eni 'o 'ai fakataimí, 'e kehe leva ia mei he me'a na'a tau tali he Konisitūtone.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Minisitā *Finance*.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Sea, tapu mo e Feitu'u na tapu mo e Hou'eikí, ka teu ki'i fakahoko atu pē 'a e me'a ko ē 'oku hoko he Potungāue 'Atitá, 'o kapau 'e folau 'a e 'Atita Senialé ki ha feitu'u. Ko ia pē 'oku ne hanga 'o fili 'ene *Acting*. 'Oku 'ikai ke to e 'omi ia ki he Fale Aleá. 'Oku ne hanga pē 'o tala ki ai, ka ko ia pē 'oku ne hanga 'o fili 'ene *Acting*. Ko ia pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai 'Eiki Nōpele 'Eua.

Lord Nuku: Sea, 'oku ou lave'i pē 'e au 'a e me'a ko ia 'oku me'a mai ki ai ko ē 'a e 'Eiki Minisitā Pa'anga. 'Oku 'ikai ke tu'u he Konisitūtoné hangē ko 'ene me'a 'anenaí, 'a e sino ko ia 'o e 'Ateni Seniale. Ko hono fokotu'ú, 'oku 'asi ia he Konisitūtoné, ka 'oku 'ikai ke tu'u 'a e me'a ko ení, hangē ko e me'a ko ena kuo tau fokotu'u ki he 'Omipatimení. Koe'uhí 'oku na kehekehe, ko e sino ko ē 'oku 'ikai ke 'i he Konisitūtoné ia, ka ko eni ia 'oku tau hanga 'e tautolu 'o fokotu'u ki he Konisitūtoné. Ko e 'oatu pē 'a e fakakaukaú, ko e ongo me'a kehekehe 'e 2 Sea, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'Eiki Minisitā Polisi.

Fakama'ala'ala he kehekehe 'o e lakanga 'Omipatimeni mo e Le'ole'o

'Eiki Minisitā Polisi: Sea mahalo ko e poiní, 'oku faingofua pē. 'Oku 'i ai e kehekehe 'o e tokotaha ko ē 'o e tokotaha 'oku ne ma'u totonu 'a e lakangá, 'Omipatimení 'i he *case* ko ení, mo e tokotaha 'oku 'alu hake pē 'o Le'ole'o fakataimi. 'Oku na kehekehe. Ko e Konisitūtone ko ē na'a tau hanga 'o paasí, ko e tokotaha totonu ko ē 'oku ne ma'u 'a e lakangá ki he 'Omipatimení, ko ia ia 'oku fakanofu ko ē 'e he Seá, pea lotu ki ai 'a e Fale Aleá, 'i he Konisitūtone. Ko e natula totonú ia. Tau pehē pē 'e tautolu Sea, tatau tofu pē mo e 'Eiki Sea 'o e Fale Aleá, ko hono natulá ia 'oku pehē. Ko e tokotaha ko ē he taimí ní, ko e Le'ole'o pē. 'Oku 'ikai ko ia ia 'oku ne ma'u ko ē 'a e lakanga totonu 'o e Sea 'o e Fale Alea. 'Oku 'i ai hona kehekehe. Ko e fo'i kehekehé, ko e tokotaha ko ē 'oku ne ma'u 'a e lakanga totonú, ko ia ia 'oku fakanofu ko ē 'e he Konisitūtoné, fakanofu 'e he Seá, 'i he lotu ki ai 'a e Fale Alea. Ka ai leva he Le'ole'o, ko e 'uhingá ko e ngaahi Le'ole'ó 'oku lahi. 'Oku ki'i tukuhifo ia ki he Seá pē ko e 'uhingá he 'oku fu'u lahi 'a e lakanga ko iá, pea 'oku tutuku 'a e Fale Aleá 'o fuoloa. He 'ikai ke kei ui ai pē tautolu ke tau to e ōmai 'o faka-fuakava'i fo'ou 'a e tokotaha ko iá, kapau 'e to e 'omi ke toe fakanofu pē, 'e he Fale Aleá 'a

e Le'ole'o. Ko e fakamatala ko ia 'a e Konisitūtone na'a tau talí, ko e tokotaha lakanga ma'u lakanga totonu pē ko ē 'oku tau fakanofó, 'ikai ke kau ai 'a e *Acting*. Ko hona kehekehé ia Sea, pea 'oku ou pehē 'oku mahino pē 'a e ki'i kupu ko ia. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mahalo 'oku mahino pē ia 'Eiki Minisitā. Hou'eiki tau hoko atu ki he kupu hokó.

Lord Tu'i'āfitu: Sea, ko e ki'i maama pē eni ia he motu'á ni, tapu mo e Feitu'u na.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

Fokotu'u ke 'ai ha tokoni 'omipatimeni ke folau pē 'omipatimeni 'oku le'ole'o pē tokoni

Lord Tu'i'āfitu: Kuo hā kapau hangē ko e me'a 'a e 'Eiki Minisitā Polisi, ko e taimi pē ko ē kuo fakahoko ai 'e he Seá kuo 'i ai 'a e tokotaha kuo fili 'i he loto ki ai 'a e Fale Aleá, tānaki ki ai mo hono tokoni. Kapau ko e fo'i *process* ko ia ke hangē ko e Fale Aleá, kuo pau ko e fili 'o e Sea 'o e Fale Aleá, 'oku fili mo hono Tokoni. Pea ko e Tu'utu'uni 'a e Fale Aleá he 'ikai ke na folau lōua. Kapau 'e tau'atāina ange 'a e ngāue 'a e 'Omipatimeni, ke 'oua 'e to e hela'ia 'a e Falé, hangē ko 'ene tu'u ko ia 'i he kupu 'oku 'alu ki he 31 (b) fo'ou. Hangē ko e me'a ko ia 'a e Minisitā Pa'angá, kapau 'e *appoint* pē 'e he 'Omipatimeni ia ha taha hono 'ofisi, 'oku 'ikai ke 'asi ia hē. Ka ko 'eku fakamaamá 'oku pehé ni. Fēfē kapau 'oku ha'u he malumalu 'o e Falé, pea 'ai ā ke hangē ko e Falé, fokotu'u fakataha 'a e 'Omipatimeni mo hono Tokoni. Hangē ko e Sea 'o e Fale Aleá, ko e Sea mo e Tokoni Sea. Ko e taimi pē ...

<008>

Taimi: 1430-1435

Lord Tu'i'āfitu: ... 'oku mavahe ai e Sea, 'ikai to e fakahela e Fale ke nau kumi ha Sea 'oku Sea Le'ole'o, ko e anga pē 'eku ki'i fakamaama 'oku 'uhinga ai 'etau fihi holo ko eni kapau ko e tu'u 'a e Konisitūtone, he kapau 'e to e folau mo e tokotaha ia ko ē 'oku falala ki ai 'a e 'Omipatimeni mahalo 'e to e holo hifo ki lalo ki he tu'unga faka-*staff* ko eni. Pea he 'ikai ke hoa ia mo 'etau kupu ko eni kuo fakamānava 'i loto he Konisitūtone. Ko e anga pē 'eku ki'i fakamaama 'a'aku. Hangē 'oku tau fihi holo he to e 'ai ko ē to e hanga he Sea 'o fili ka 'oku 'ikai ke 'asi 'i he fo'i laine ko ē 'oku tohi'i 'i he Konisitūtone. Kupu 31 (b). Ko ia pē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ka u ki'i tokoni atu kātaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea tapu mo e Feitu'u na kae 'uma'ā e kau Mēmipa. Ko u, ko e 'uhinga foki 'a e fo'i fakakaukau ko ē 'a e Nōpele 'oku fepaki. Ko e tu'unga 'oku fepaki 'oku ne pehē 'oku tau hanga 'e tautolu ia 'o 'ai e Sea 'o tau hanga 'e tautolu ia 'o tau *appoint* ia 'i he Fale

Alea he Sea mo e Fale Alea. Pea 'oku ne pehē leva 'oku fepaki he ko hono *appoint* ko ē 'a e *Acting*, sai ange 'a e fo'i lea *Acting* kae 'oua 'e fakataimi. 'Oku na fepaki. Ko 'eku ki'i tokoni atu pē Sea 'oku 'uluaki kuo 'osi paasi 'a e lao ko ē na'a tau 'ai ki he Konisitūtone pea ka to e 'i ai hano fakatonutonu mahalo ko e fakatonutonu atu ia hono hoko. 'A ia 'oku 'osi ia he 'ikai ke to e lava ia ke tau pehē atu ke to e 'ai e *Acting*. Pea 'oku 'ikai ke 'uhinga lelei he taimi ni. Ko e pehē ko ē 'oku fepaki 'a e lao 'oku tau alea'i he taimi ni mo e lao na'a tau toki paasi, ko e sino ko ē 'oku 'osi fakapaasi ko e Sea. Ko e sino ko eni 'oku fai e talanoa ki ai 'a e *Act* 'i he taimi ni ko e talanoa ia ki he Le'ole'o, *Acting*. 'Oku 'ikai ke 'i ai ha'ana fepaki tukukehe kapau 'oku hanga ha taha ia 'o fakapipiki e Sea, 'a e tokotaha ko ia 'oku ne fakalele *Ombudsman* mo e Le'ole'o. Ko e Le'ole'o pea mo e tokotaha ko ē 'oku tau ...

Siaosi Sovaleni: Ki'i fakatonutonu atu Sea.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku 'ikai ke na fepaki ...

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu eni Minisitā.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Io.

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu 'a e poini ko eni na'e 'ohake he 'Eiki Minisitā, fekau'aki mo e fokotu'u na'e 'ohake he Nōpele. Ko e mahu'inga ko ē 'o e fo'i fokotu'u. Ko e fokotu'u 'o e Sea mo e Tokoni Sea. Fakanofu fakataha pē he Fale Alea, ko e me'a pē 'a e Sea ko e 'otomētiki ia 'a e *Acting* 'a e Tokoni Sea. 'A ia ko e fokotu'u, fēfē ka 'ai ha Tokoni 'Omipatimeni? Fakafuakava'i lōua naua, me'a pē tama ko ē 'alu hake tama ko ē. Kuo 'osi fakafuakava'i naua. 'A ia ko u tui ko e fokotu'u ia 'e Minisitā, mālō.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Ko ia Sea ko 'eku fokotu'u atu ko e fo'i fokotu'u ia ko ia ki he lao hono hoko 'e toki fokotu'u mai he Konisitūtone ki he *Ombudsman mahalo* 'e 'ai he ta'u kaha'u pē ko 'apongipongi. 'Oku 'ikai ko ha me'a ia 'oku tau lava 'o to e talanoa'i 'oku tau talanoa tautolu he fo'i *Act* 'i he taimi ni ko e talanoa pē ia 'o fekau'aki ...

Siaosi Sovaleni: Fakatonutonu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fakatonutonu.

Siaosi Sovaleni: Ko e lao na'a tau tali na'e 'ikai ke, te'eki ke tali e lao 'Eiki Minisitā. Na'e tali 'e he Kōmiti Kakato, toki 'alu ki he Fale Alea 'o lau tu'o tolu toki 'ave ki he 'Ene 'Afio 'o toki fakamo'oni huafa ai toki hoko ko e lao. Fakatonutonu 'uluaki ia. Me'a hono ua, ko e 'Omipatimeni na'a tau tali, mahino. Ko e me'a ko ē na'e fokotu'u, hū he lao, he ko e Konisitūtone 'oku ne talamai 'Omipatimeni. Tatau pē mo e Sea. Hū he lao ha fo'i kupu 'o pehē mai, fakanofu pea mo ha Tokoni 'Omipatimeni ke hoko Le'ole'o ka mama'o 'a e 'Omipatimeni. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: 'E ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea mālō 'aupito, ka u ki'i tokoni atu pē mu'a Sea.

Sea Kōmiti Kakato: ‘E Hou’eiki mou kātaki mu’a ‘o ki’i me’a hifo kau fakahoko atu. Kuo mahino ia ki he motu’a ni ‘a e fetukuaki ko eni. Ko e me’a pē ‘oku tonu ke fai ke mou hiki ā mei ai, tau pālōti’i pē ‘oku mou loto ke tānaki’i ki ai pē ‘ikai he kuo ‘osi mahino ia pea ko u ongo’i au ia ‘oku ‘ikai ke u to e fu’u ...

'Eiki Minisitā Polisi: Sea ka u tokoni atu pē ai.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai ...

Fakamanatu ka fokotu’u ha Tokoni ‘Omipatimeni ‘oku ‘ikai loto ia he patiseti

'Eiki Minisitā Polisi: Fakamolemole pē Sea ko e faingata’a ko ē ke tau hanga ‘o pālōti’i ko ē pē ‘e ‘ai ha Tokoni pē ‘e ‘oua ‘e ‘ai ha ... Tatau pē pē ko e hā e ola tau pehē ‘oku tau fokotu’u tautolu ha Tokoni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha pa’anga ia ki ai. Ko e patiseti ko ē na’e paasi ko ē ke fakalele ‘aki e Potungāue ko ‘eni ko e ‘Omipatimeni pē pea *CEO*. ‘Aonga ko e fakakaukau ia ko ia ‘e lava ke toki fokotu’u mai ia ‘i he kaha’u Sea. Ko e fokotu’u, ko e fakatonutonu holo ia e lao ko eni ke tō holo pē he loto patiseti kuo ‘osi tali Sea. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Lord Tu’i’āfitu: Sea ...

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai koe Fakafofonga Nōpele ‘o Vava’u.

Lord Tu’i’āfitu: Fakamolemole ki he Minisitā Polisi ke lotolahi, taimi ‘oku tau fili ai ke tau ala he kau ‘o e palau pea ‘ai ke mahino ‘oku tau ala, ‘oua te tau to e siosio kimui. Kumi ha pa’anga he ko e ngāue eni ‘a e kupu ‘o e Pule’anga ko e Fale Alea ki he ngāue he lelei fakataki ‘a e *Executive*, ‘a e anga hono fakalele ‘o e Pule’anga. Ko e fu’u, kapau na’e mahu’inga eni ki he Feitu’u na, ‘a e ‘Omipatimeni. Kumi ha pa’anga he ‘oku kau eni ki he ngāue lelei ki he fakamaau totonu mo e ho’ata kitu’a, he ‘e founga fēfē tonu ha’atau fa’u lao kae tāsipa holo ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha kakai ke nau ‘omai ha fakamaau ha ngaahi ngāue ‘oku hala. Faka’osi pē Sea ...

<009>

Taimi: 1435 – 1440

Lord Tu’i’āfitu: Ko u fokotu’u atu, ko ‘etau tālānga ko eni he tefito’i laó. Na’e fai atu ‘eku fakahoha’a ‘aneafi ‘i he Kupu 3 he tefito’i laó. Lolotonga ia e feinga’i ke fakapaasi ‘a e kupu e Konisitūtōné. Kuo hā ka hū hē ko e tefito’i laó ‘oku fe’unga ia ki he *regulation* mo hono *direct* ‘a e *decision* ‘i he anga e fa’unga ngāue ‘o e *policy* ‘o e ‘omipatimeni. ‘E lava ia ke tānaki pē ia hē kae kei tu’u pē fo’i Konisitūtōne ‘o mānava lelei. Kapau ko e anga ia e me’a ‘a e Minisitā. Anga ia ‘etau fakatātā ‘a e ngāue ke lava ke lele. Ko ia pē Sea.

'Eiki Minisitā Polisi: Sai pē ia Sea ka ko e, fakamolemole pē Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

'Eiki Minisitā Polisi: Kātaki pē Hou'eiki. Ko e fakakaukau 'oku lava pē ia ke fakakaukau'i Sea, ka ko e palopalema eni. Ko e patiseti mo e 'esitimetri ko ē na'a tau paasi ki he ngaahi potungāue, ko e Lao ia. 'Osi paasi ia ko e Lao. 'A ia 'oku 'osi 'omai e ngaahi tu'unga vāhenga ai mo e ngaahi posts, 'osi fakapolokalama mai e pa'angá. Na'e 'ikai ke 'i ai ha pa'anga ia ki ha polokalama ko ha tokoni 'omipatimeni. 'Ikai ke 'i ai ha pa'anga pehē Sea. 'A ia ka 'i ai ha me'a pehē ia, ka liliu e laó ia 'e 'ai hano *supplementary vote* ia 'o'ona, 'e to e fakahū fo'ou mai ia 'e he Minisitā Pa'anga ke 'ai ha lao ki ai. Ko e ki'i palopalema ia mo e kole atú ke tau fakatonutonu pē mu'a 'i loto 'i hē. Ka 'i ai ha fakakaukau ki he kaha'ú, pea toki fokotu'u fo'ou mai ia ke ha'u kakato, lao mo e patiseti. Ko e ki'i tokoni atu pē ia Sea mālō.

'Eiki Minisitā Polisi: Tali ia Minisitā. Me'a mai Minisitā Laó.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, kuo fu'u maa'uloloa.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

'Eiki Minisitā Lao: Kuo tau lele ki hema, lele ki mata'u, 'alu ki langi, 'alu ki ... Ko e ki'i fo'i fokotu'ú pē 'e 'omai ki heni pē 'ikai ke 'omai ki heni. Ko e fokotu'ú pē ia. 'Ikai ke kau ai ha patiseti 'ikai ke to e kau ai ha *acting*. Ko e ki'i fo'i fokotu'ú pē ē. Pea ko u fokotu'u atu au, Hou'eiki, fakama'ama'a mu'a 'etau ngāue. Tuku pē ia ki he Seá 'a e *acting* he 'oku maau pē 'a e laó ia. 'Ikai ke 'i ai ha me'a 'e. Pea kapau kuo mou fu'u fiema'u, mou fu'u fai ho'omou fie 'eiki ke tuku, pea 'ai ā ke tāmata'i, ke to e fakafoki pē ā 'o lele he me'á. He 'oku 'ikai 'i ai ha me'a ia 'e maumau ai. Ko hono me'a mo'oní ia. 'Osi angé ko 'etau vālau ni 'oku 'ikai ke 'i ai, Sea, fakahikinima ā koe ka tau nounou.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai.

Kole ke 'ai ke fenāpasi e lao mo e tu'u 'a e Konisitūtone

Lord Nuku: 'Eiki Sea, kātaki fakamolemole pē 'Eiki Sea. Mole ke mama'o ha pehē 'oku 'i ai ha fa'ahinga 'uhinga. Ko e lao ko eni ko ē 'a e fo'i *Act* ko eni ko ē 11/2018 ko e lao pē ia. Ko 'aneafi, 10/2018 ko e Konisitūtone ia. Pea kuo pau ke muimui 'a e *Act* ki he Konisitūtone. Pea kapau leva, ko u tui 'Eiki Minisitā Lao he 'ikai ke 'i ai hano maumau ke fakahoa e laó ki he me'a ko ē na'e fokotu'u mai 'e he Feitu'u na 'Eiki Sea. Kae muimui e laó ki he Konisitūtone pea 'osi ia, nounou. 'Ikai ke mau vili atu mautolu ia ke to e 'i ai ha me'a, ko e me'a pē 'oku mau tokanga ki a'i ko e fokotu'u mai 'e he Feitu'u na ke fokotu'u e sino ko eni pea mai e laó ia 'oku na ki'i tō kehekehe. Ko e anga pē ia e me'á pea kapau 'oku mou pehē pē 'emoutolu ia ke pāloti'i, me'a fa'iteliha pē ia.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea ko u ki'i fehu'i pē au ki he Nōpele.

Lord Nuku: Ka ko e kole atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Pē ko fē fo'i konga 'oku fepakí. Ko e talanoa ē ki he *acting*, talanoa ē ki he tokotaha 'oku ne fakanofu 'e he Fale Alea. Ko fē fo'i konga 'oku fepakí. Ko 'eku ki'i kolé pē ia kātaki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Minisitā. Me'a mai Nōpele ka u toki hoko atu au.

Lord Nuku: Minisitā ko e fehu'i atú.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe.

Lord Nuku: Ko e *acting*, 'oku ne fakatotolo'i ha lāunga, ke tatau pea mo e fatongia e 'omipatimení. Kapau 'e tu'u e *acting* 'o 'ikai ke 'i ai ha mafai ke ne fakahoko e fatongia ko iá pea ko u tui leva ki ai.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki ko u ki'i,

Lord Nuku: Pea kapau leva 'oku fai 'e he 'omipatimení 'e he le'ole'ó ha lāunga 'i he taimi 'oku le'ole'o aí, ko e taimi ia 'oku na fepaki ai pea mo e Konisitūtone.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: Sea kātaki pē mu'a, 'ai pē au ta ko ē 'oku mahino 'oku 'ikai ke fepaki.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: 'Oku kehe pē 'etau fakanofu 'i he Konisitūtone, mo 'etau 'ai ko eni ke, ko e *acting* pē. Ka ko u 'ai atu pē ke ki'i tokoni atu pē mu'a. Na'a tau 'uluaki fetakai 'anenaí koe'uhí ko e fo'i lea ko e fakataimi, ke 'ai ke ki'i ha'i hifo 'o 'ai 'o māhina 'e 3 pē māhina 'e 1. Ko e taimi ni 'oku tau ha'i mai e talanoá ke pehē 'oku fepaki e fakanofu e *acting* pea mo hono fakanofu ko eni 'a e tokotaha ki he *ombudsman*. Ka ko eni 'oku tau to e 'alu tautolu ko e fo'i me'a ko ē 'oku kolé, ke 'oua mu'a te tau hanga 'etautolu 'o to e fai e fo'i ngāue faka-*administration* ko ia 'o fakanofu heni 'a e *acting*. Ko e fo'i poini ia 'oku fai ki ai e talanoa e fo'i konga lao ko ení...

<001>

Taimi: 1440-1445

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki: ... 'Oku tau lotu ke kei 'omai pē kia tautolu ki heni kapau 'oku 'ikai ke fai ha'atau fakataha ha fakataha Fale Alea pea 'ai ke 'i ai ha *acting* 'alu ha taha 'oku puke pē 'oku folau ki ha'ane folau pea ui mai kātōa tautolu ke fakahoko heni. Ko e me'a faka-*administration* ia 'oku kole mai e fo'i lao ko eni. Kātaki pē mu'a ke tukuange pē mu'a kia nautolu ke nau hanga, faka-*administration*. Ka ko e 'ai atu 'oku ki'i tau hangē 'oku tau 'alu va'a tolu ena he taimi ni. Ko e ki'i fo'i laumālie ko ē lao ko e kole mai ke 'oua mu'a fai e founa he taimi ni 'o 'omai e me'a faka-*administration* ko iá kia tautolu kae tuku atu pē ia kia nautolu. Ko e fo'i laumālie ia 'o e fo'i konga ko eni pea 'ikai 'Eiki Minisitā Lao pē 'ikai ?

Sea Kōmiti Kakato: 'Io 'e Hou'eiki mālō homou ngaahi fēme'a'aki. Ko e me'a ko ē 'oku ou kole atu, mou me'a mai pē moutolu homou ngaahi 'uhinga mo ho'omou *opinion* 'amoutolu 'oku

mou tui ki ai pea fakamaama ia ki he Fale ni kotoa pea pehē ki he kakai ‘o e fonuá. Pea ko e taimi ko ē te u pāloti ai pea mou fakahā ‘aki ho’omou māhino’i he ko e me’a eni ne u kole atu he’eku kamata ‘aneuhu ke fakamālohi’i he ‘e he kau Mēmipa e lao, fakamālohi’i he ‘e he kau Fakamaau kae lava ke tau lava ma’u ha lao lelei. Ko e me’a ko ē ‘oku mou to e me’a ke fakahoko mo e me’a, ko u kole atu me’a mai pē he me’a ko ē ‘oku, ‘o ‘oua te ke pehē ‘oku ‘ikai ke ke tui. Malanga’i mai pē ho’o ‘ikai ke ke tui ka tau hoko atu ka tau fai mo tau pāloti e lao. ‘Oku ...

‘Eiki Minisitā Lao: Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Lao: Ko u tui ko ‘ene, ‘oku fanongo mai ‘a e kakai ‘o e fonuá pea ‘oku ou ‘ilo pē au ko e tafa’aki ko eni hoku fanga tokoua ko ē ‘e ‘osi kotoa pē tau ki’i mālōlō kae ‘omai ha fale’i fakalao ‘i he *angle* ko iá te u tali atu ai. Ko e ‘ofisi ko eni na’a ne ‘omai eni ko e kau fale’i ai ‘e toko tolu na’a nau fale’i he Pule’anga. Ko u tui ‘e fe’unga pē ia ke tali ai ko e fale’i fakalao ia. ‘Ikai ko e Fale eni ia ‘a’aku ko e ‘ofisi ko eni ‘oku ‘i ai e tamaiki toko tolu ai na’a nau fale’i ma’a e Pule’anga pea ko ‘enau fokotu’u mai eni. Fokotu’u atu ai pē Sea.

Tokanga ki he fatongia e Fale Alea ko e fale fa’u lao

Lord Tu’i’āfitu: Sea na’e tonu ke maama ange e ‘Eiki Minisitā Lao tapu mo e Feitu’u na. Ko e Fale ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha Fakamaau’anga heni. Ko e Fale fa’u lao eni. Ko e fatongia pē ia ‘o e Kapineti ke ‘i ai ha fale’i mei he *Crown Law*. Pea ‘oku ‘ikai ke nau ōmai nautolu ke pule’i ‘a e Konisitūtone mo e totonu ‘o e fatongia ‘o e Fale Alea ke holo ai e mafai ‘o e fatu lao. Faka’ofo’ofa ! Me’a ia ‘oku fai ‘i māmani ka ‘oku ‘ikai ke loko lava’i he Pule’angá ‘ene Patiseti ‘ave ki ha ‘univēsi ke nau fakatotolo ka he ‘ikai ke hoko ‘a e ‘univēsi ia ko e me’a ia ke mālohi ai ha teke ha me’a ‘i loto ‘i hono alea’i ha Fale Alea. Sea fēpakipaki ‘a e ngaahi fa’unga Pule’anga *separation of power* ko e pehē ko e sai taha ē ko e me’a ke muimui. ‘Ikai ! ‘Ai ke mavahevahe. Fai pē fatongia e Pule’angá ia ke fale’i fakala’o pē ko e hā ‘a e *venue* pē ko e faha’i ‘oku ha’u mei ai kae ‘omai ki heni ke fa’u e lao. Pea ko e ‘uhinga ia ‘etau hoko ko e kau pōlitikale ke tau hanga ‘o alea’i *scrutinize*.

‘I ai mo ‘etau ngaahi kōmiti kae lava ke mānava e lao kae toki fakatonutonu he potungāue ko ē ha taimi ‘oku ‘ikai ke fēnāpasi mo e anga e mānava ‘a e fonua. Sea ‘oku ‘ikai ke u tui ko ha fu’u me’a eni ke lī mai pē fu’u mamafa koi a pea talamai he ‘ikai ke mou to e fai ha me’a kuo ‘osi fai e fakatotolo mei he tafa’aki fakalao ‘a e Kapineti. ‘Ikai ! Ko e Fale lao eni ‘oku ne fatu atu e lao mālō pē e fai ‘etau ngāue. Mālō Sea.

Lord Tu’ilakepa: Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Nōpele fika 1 ‘o Vava’u.

Lord Tu’ilakepa: Tapu pē mo e Feitu’u na Sea. Ko u fanongo pē he fēme’a’aki ki he lao ni. Taimi ko ē na’e lele ai ko ē hono fakalele ‘a e fō’i lao mei he Fale Aleá Sea na’e kau e lao ia ko eni hono ‘ai ke to’o he ‘e Minisitā. Ka ko e me’a mālie hono fakatokanga’i ko au nau kole atu ke fakatokanga’i pē ‘Eiki Minisitā koe’uhí ko e lao ko eni ko e Lao ‘a e *Ombudsman* na’a nau kole

mai koe'uhí foki he 'oku 'i he malumalu 'o e Sea 'o e Fale Alea. Pea toki fakatokanga'i 'e he Minisitā pea laumālie ke tuku mai e ngaahi fo'i lao ko ia ke fai ke fai 'aki e ngāue. Kapau leva 'oku a'u ki ha tu'unga 'oku, kuo tau a'u ki he faka'uhinga ia 'Eiki Sea he 'ikai ke lava ke tau faka'osi pea 'oku sai ange hono 'ave ki he kōmiti kae 'omai e ni'ihī ko eni ke nau, hangē ko e me'a ko ē 'oku me'a ki ai e 'Eiki Minisitā ke nau to e fakamāhino'i ki he kau Mēmipa 'a e tu'unga ko ē 'oku 'i ai 'a e fo'i lao he 'i ai pē mo e Minisitā Lao 'uhi ka tau ngā'unu atu he 'oku lahi pē 'etau ngāue 'etau me'a ke fai ki ai e ngāue. Ka 'oku mo'oni 'aupito pē me'a 'oku me'a ki ai e Hou'eiki Nōpele ka ko u 'oatu pē au 'a e fakakaukau Hou'eiki Nōpele kae 'uma'ā 'a e Hou'eiki e Fale hā ho me'a ...

<002>

Taimi 1445-1450

Lord Tu'ilakepa: ...mou laumālie ki ai, pea kapau pē 'e pehē pē ke tau hokohoko atu pē 'a e tipeiti 'oku ou lave'i pē 'e au 'e faingata'a'ia 'a e Feitu'u na, mahalo mo ha ni'ihī 'i he Fale ni, kae fai mo tau a'u ki ha tu'unga ke fakapapau'i 'a e ngaahi kupu ko eni koē 'oku fai ki ai 'a e tātāla'a 'a e kau mēmipa. Kā 'oku mo'oni pē 'a e 'Eiki Nōpele koē mei Vava'u, ko e Fale eni ia 'oku totonu ke nau talanoa'i 'a e lao, kā ko e lao ko eni ko e lao 'a e Pule'anga, pea 'oku fakafou mai 'i he Pule'anga ka tau, ko e hā nai ha me'a te mou tokoni mai ka tau nga'unu.

'Eiki Minisitā MEIDECC: 'Eiki ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai Minisitā MEIDECC.

'Eiki Minisitā MEIDECC: Sea tapu ki he Sea kae'uma'ā 'a e Kōmiti Kakato, ko e 'ofisi ko eni 'Ompatimeni na'e toki fokotu'u pē 'etautolu, 'e he Fale Alea mai, pea ku o 'osi atu pē eni ha ta'u 'e taha pē ua, 'a e lele 'a e 'ofisi ko eni pea ku o nau fokotu'u mai 'a e ngaahi lao ko eni ke fakalelei'i 'aki 'enau ngāue 'oku fai, mahino pē 'a e taimi faka'osi na'a tau na'e fai ai 'a e fili 'e he Fale Alea 'a e *acting* na'a nau ki'i faingata'a'ia ai he 'oku, kapau 'e tali ia ke kakato pē to e ui mai 'a e Fale Alea 'e a'u ia ki he tu'unga 'e foki mai 'a e folau ia 'oku te'eki ai ke approve 'a e *acting* ia 'e he Fale Alea pea ko e 'uhinga ia na'a nau 'omai ai 'a e kupu 'a e lao ko eni ke fulihi ke fakafaingofua'i 'aki 'enau ngāue.

Ko e kupu si'i 3 'oku 'asi lelei pē ai 'a e ngaahi 'ulungaanga ia 'o e tokotaha Omipatimeni koē 'oku fiema'u kuo pau ke falala'anga pau ke 'i ai ha'ane taukei lahi ki he lao, pau ke hoko ko e fakafofonga lao 'o Tonga ni pea mo e ngaahi naunau 'oku pau ke ne ma'u. Mahino pē ia ko e taimi koē 'oku ta u 'oange ai ki he Sea 'oku na fengāue 'aki mo e toko taha koē 'oku tau 'osi fili 'e he Sea pea mo e Fale Alea ke Omopatimeni ko ia 'oku ne fokotu'u ki he Sea 'i he founa ngāue 'a e tokotaha koē 'oku ne pehē ke *acting*, ko e taimi faka'osi na'a tau na'e fai ai 'a e *acting* ko eni ko ene *CEO*, pea hangē ko e ngaahi fakamatala kuo ta u me'a ki ai ko ene *CEO* 'oku ko e 'ofisi ko eni ko e 'ofisi lao meimei ko e ka u lao mataotao kotoa ia 'oku 'i ai, 'oku 'ikai ke tau 'ilo 'e tautolu pea 'oku ta u falala tautolu ki he fokotu'u te ne fai pea 'oku ta u falala ki he Sea te ne fai 'a e ki'i fo'i 'a e fokotu'u koē 'o e *acting* ke fakafaingofua'i 'enau ngāue he'ikai ke 'oku tau falala ki he *process, due process* ko ia 'e fakahoko pē ia 'e he Sea pea mo e 'ofisi ko eni, pea ko e 'uhinga ia 'enau fokotu'u mai Sea ke fakafaingofua'i 'enau ngāue 'oku nau 'osi lele mai eni 'i he ki'i fo'i

taimi, pea ko enau kole mai eni ki he Fale ke tau faka'atā ange ke fakafaingofua 'enau ngāue 'i he *acting*, pea 'oku ou fokotu'u atu 'a e ki'i fo'i kupu 3 ke tau fakapaasi. Mālō 'aupito.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u eni kupu 3 ta u fakapaasi ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole he 'oku fa'a toutou fakahoha'asi ka u ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai ...

Lord Tu'i'āfitu: Sea fakamolemole.

Sea Kōmiti Kakato: Ki'i me'a hifo angé Nōpele.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e me'a pē eni 'oku ou toka'i lahi 'aupito 'a e Minisitā Lao fakamolemole 'a e hangē ko e maama ko ena 'a e fa'unga ngāue 'a e Feitu'u na mo e Kāpineti, mahino lelei pē ki he motu'a ni, Sea, mahino lelei ki he motu'a ni 'a e fatongia 'o e Feitu'u na, kā ko e 'uhinga 'eku fakahoha'a tuku pē mu'a 'a e Fale ke fai hono fatongia ko e alea ko e hā 'etau ngaahi 'uhinga mo e maama ke tau ke lava ke tau 'ilo ai 'a e mahu'inga 'o e fo'i lao, kā ko e me'a mahu'inga Sea, ko e maama pē ki he Feitu'u na 'a 'emau fakahoha'a ko koe 'oku ke pule kae tuku pē kemau fakahoha'a...

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, mālō.

Lord Tu'i'āfitu: Ko e 'uhinga ia 'eku kole fakamolemole ki he Minisitā Lao na'a pehē 'oku ou hanga 'o fēkolosi'aki 'a e fatongia mo e ngāue totonu pē ia mo e maama 'oku ne ma'u ki he fatu lao, pea 'omai mei he Kāpineti ki heni, kā ko e Feitu'u na Sea ko e me'a ia 'oku fai ai 'a 'emau fakahoha'a 'i he Fale, ko ho Fale eni pea ko ene a'u pē ko ho'o maama 'au ke pehē ku o taimi ko e taimi ia 'oku lava ai 'emau fakahoha'a, laumālie lelei koe ke fai 'a e fatongia kae tuku pē ke mau fakahoha'a pē.

Kā 'oku ou 'oatu Sea ko e hā pē ho'o tu'utu'uni 'oku ou fakamolemole atu ki he Minisitā na'a pehē 'oku ou hanga 'o tukuhifo. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō hou'eiki, ko 'eku tali atu pē 'aku ia ke mou laumālie lelei ka u pāloti au. Ku o fuoloa 'eku tatali 'aku na'a faifai ku ou pāloti au ka mou me'a mai 'oku te'eki ai ke 'osi ho'omou feme'a'aki. Kā mou me'a mai, me'a mai Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea. ...

Sea Kōmiti Kakato: Mahalo ko 'etau me'a faka'osi pē eni ia.

Tokanga ki he fepaki kupu 3 mo e kupu 9 'o e lao

Siaosi Sovaleni: 'Oku ou tui 'oku mahino 'aupito pē 'a e tafa'aki ko eni ke fakafaingofua'i pea 'oku ou tui pē au ki ai, pē ko e hā 'a e founga kā ko e 'uhinga pē ke tau sio ki he ngaahi kupukupu'i lao 'oku felālāve'i ke mahino ko e founga koē 'e faingofua ai ē fakahoko fatongia 'oku fakatatau pē ki he lao.

Sea ko e taimi koē ‘oku *acting* ai ha taha Sea ‘oku ne ma’u ‘e ia ‘a e mafai koē ‘o e tokotaha ko ē ‘i he lakanga, ‘e hangē ko e Tokoni Sea ‘alu ‘o Sea Le’ole’o. tatau pē mo e Omipatimeni, kā ‘i ai ha taha ...

<005>

Taimi: 1450-1455

Siaosi Sovaleni : .. taha, ‘e le’ole’o he ‘Omipatimeni, te ne ma’u ‘e ia kātoa e mafai, ‘o a’u ai ki he ngaahi kupu ko ená, te ne lava ‘o ‘ave ha taha ki he Fakamaau’angá. Ko e ‘Omipatimeni, Sea, ‘i he kupu 9, kapau te mou me’a hifo ki ai. Kimu’a pea ne fakahoko hono ngaahi fatongia ‘i hono lakangá, kuo pau ki he ‘Omipatimeni, ke ne fai ‘a e fuakava, pē fakapapau ko ení, ‘i he ‘ao ‘o e ...

'Eiki Nōpele Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē. ‘E sai pē ke u ki’i fehu’i pē pea ke tokoni mai pē.

Siaosi Sovaleni : ‘Io, sai pē ia.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai Nōpele.

'Eiki Nōpele Tu'ilakepa : Ko au tama ‘oku ou mālie’ia ‘i he me’a ko eni ‘oku .. Ko e *Acting*, ‘oku Le’ole’o, te ne ma’u e monū’ia ‘o e ... ‘Ikai, ‘oku ou tu’ú ‘a’aku, ‘Eiki Sea. Ko ‘eku fehu’i ‘a’aku ia, ko e ki’i me’a eni ia ‘oku hokohoko ‘i Fale ni, pea ko ‘eku ‘ai pē ke u fehu’i atú. Fēfē e vāhenga? Ka tau pehē ko e vāhenga ko ē... ‘E ‘ange, mo e ki’i me’a monū’ia ko ia ki he Le’ole’o, pē ko e ‘ange pē e mafai pulé, kae kei nofonofu pē he ki’i vāhenga ko ē ‘oku ‘oange ko ē ki he ? ‘E Fakafofonga Fika 3, ko ‘eku fehu’i pē ‘a’aku ia. ‘E kau mo e vāhenga ko ē e ‘Omipatimeni? Kapau ‘e folau e ‘Omipatimeni ia, ‘oku ‘i ai foki e fo’i faikehekehe ai. ‘E fēfē lave e si’i Le’ole’o. ‘e ‘oange mo e me’a ko íá, pē ‘oku ‘oange pē e mafai ke ne faitu’utu’uni ka he ‘ikai ke ‘oange mo e ki’i me’a melie ko ē ‘oku ma’u ‘e he ‘Omipatimeti?

Siaosi Sovaleni : ‘Oku ou tui, Sea, ‘i he Le’ole’o ko eni ko ē ‘i he ‘Omipatimeni, ‘io. ‘I he Le’ole’o ko ē he Sea e Fale Aleá, ‘ikai. Ke hoko atu pē mu’a, Sea, e ki’i poini ‘anenaí.

Lord Tu'ilakepa : Sea, mālie pea to e lēsoni ange e fo’i me’a ko íá. Ke me’a ki hē, Minisitā Pa’anga, ta’u ni si’ete fai fatongia mo e nofonofu pē heni, kae ‘ikai pē. Kaikehe, ‘oku ou afe foki ki he me’a ni, koe’uhí ko ho’omou me’a ki he le’ole’o ko ē ‘a e Le’ole’ó, e. ‘Ai angé ha’o me’a ‘au, Minisitā Pa’anga, ‘oku ifo ange pē ke u fanongo ki he Feitu’u na. Ke ke me’a mai angé.

'Eiki Minisitā Pa'anga : ‘E, tapu mo e Seá, sai pē ‘oku ou pehē ‘e au ‘oku sai pe ‘oua te ke to e, ‘oku meimei tatau pē ho’omo ki’i me’á ‘amoua. Ko e hā hono to e ‘aonga e ki’i me’a si’isi’i ko ia, ko e ‘ai ke ke to e fiema’u ai.

Lord Tu'ilakepa : Tali mai 'e koe e fehu'í, fakamolemole Minisitā Pa'anga. Fehu'i atu au ia ka ke fakanofonofo mai 'e koe maua. Ko 'eku fehu'i 'aku ia ki he 'Omipatimetri. Kei ma'u pē e monū'ia hē, pē ko e mafai pē 'oku 'oange kae tu'uma'u pē e monū'ia?

'Eiki Minisitā Pa'anga : Ko e tu'utu'uni pē ia 'a ho Falé, Sea. Na'e 'osi tu'utu'uni ki he me'a ko iá. Ko e taimi ko ē ke te *acting* ki he me'a, ke te ngāue fakapōpula'i, kuo pau pē ke 'oange 'a e me'a ko iá. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō.

Tokanga ki he to e fili 'e he Sea e 'Omipatimetri he 'osi ta'u 'e 5

Mo'ale Finau : Sea, nounou pe ko e ki'i fehu'i pē au ki he Minisitā kapau 'e 'i ai hane tali ki ai te u fiemālie pē au. Ko e Kupu 3. 'Oku fakamatala e kupu 3, 'osi ko ē e ta'u 'e 5, pea 'oku fai pē 'e he Sea ia 'a hono to e filí. Ko e ki'i hoha'a ki ai, Minisitā, kapau 'oku ke ongo'i fiemālie ki ai pea te u fiemālie ki ai. Ka ki he motu'a ni, ko e fu'u ta'u 'e 5, Sea, ko e fu'u ta'u lōloa.

Sea Kōmiti Kakato : Kupu 5 (1).

Mo'ale Finau : Kupu 3 eni heni.

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ko e 'aitemi 3, ka ko e kupu 5 (1). Ko e kole atú ke tau 'alu fakakupukupu.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia, ka ko ē 'oku tau lolotonga lele pē ai. Kuo 'osi paasi tautolu mei ai.

Mo'ale Finau : 'Osi paasi ia, *oh?*

Siaosi Sovaleni : 'Ikai, ko e poini tatau pē eni ia na'e 'ai ko ē 'e Ha'apai. Ko e 'uhingá. 'Osi ko ē 'ene ta'u e 5, fakanofonofo pē 'e he Sea ia 'ene fo'i ta'u 'e 5 fo'ou. 'Ikai ko ha *Acting* ia, ko e fo'i fakanofonofo pē ia 'e he Seá, 'a ē na'e me'a ki ai ko eni 'a e Fakafofonga Ha'apai. 'A ia ko e kupu 3 ia 'i he

Mo'ale Finau : 'A ia, Sea, ko e 'uhingá ia 'i ai, Sea, ko e ki'i me'a pē 'oku ou .. Kātoa e 'ū alea ko eni 'oku 'ikai ha'aku palopalema 'aku ia he Laó. Ko e ki'i fo'i kongá pē ko ē, 'oku 'i ai 'eku ki'i fili ai, Sea. Ko e 'uhingá, 'Eiki Sea, mahalo 'oku mea'i pē 'e he Feitu'u na. Ko e fu'u ta'u lōloa ke fai fatongia ai ha taha, tonu pē ke to e 'omai 'o fai hano to e ki'i vakai'i, 'a e tama fo'ou. Sai pē 'a e fanga ki'i fetongitongi ia ko ē he *leave* māhina 'e 1, māhina 'e 2. 'Ikai ko ha palopalema ia. Ko e 'osi ko ē e 'uluaki ta'u 'e 5, 'oku talamai hē, ke 'ai pē e Sea ia ke ne fai 'e ia e fo'i fakalōloá.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i tokoni atu au, 'Eiki Sea, ka tau fakanounou.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

Fokotu’u kapau ko e fakapotopoto ia Pule’anga pea to’o kupu 3

Eiki Minisitā Lao : ‘Oku mo’oni e me’a ‘oku ke me’a ki ai.

<006>

Taimi: 1455-1500

Eiki Minisitā Lao: .. ngalingali ko e fu’u ta’u lōloa, ka ko e ‘uhinga ia na’e ‘omai ai ki Fale Aleá ní, koe’uhi ‘oku ‘asi pē he hoko hifó, ko e *reappoint* ē. ‘A ia ‘e to e *go through* pē ia ‘i he to e *re-advertise* ‘a e ‘ū me’á ‘o ha’u ai. Pea kapau ko e me’a ia ‘oku loto lelei ki ai ‘a e Fale Aleá ní, ke to’o pē ia ‘oku ‘ikai ke ‘i ai hano kovi ia ‘o’ona, he ‘oku *cover* pē ia ‘i he *section* hoko haké ‘a e *reappointment*. Kapau ko e anga ia ‘a e me’a ‘a e Fale Aleá, ‘oua ‘e fu’u tuku ‘ata’atā ki he Seá ke ne hanga ... Ko hono lea totonú ‘o’ona *due process* ia, mahino pē ‘e ‘omai ke tau ki’i muhumuhu ai. Pea kapau pē ‘e pehē ‘oku ta’epau pea tuku ā ‘e sai pē ā ia, to’o ia. Kapau ko e me’a ia ‘oku tui ‘a e Fale Aleá ‘oku ‘ikai ke fakapotopoto, pea kapau ‘e hangē ko e fokotu’u ‘a e ‘Eiki Nōpele Ha’apaí, ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Aleá. ‘I he kupu ko iá, ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ia ai.

Mō’ale Fīnau : ‘Eiki Sea fakamālō au ki he ... kapau ko e anga ia ‘o e ongo ‘a e .. tuku pē ā ia ai, ka ko e anga pē ‘eku fakakaukau ki he fu’u taimi lōloa ko ení ‘Eiki Sea, na’a ‘oku taau pē ke tau ki’i kamata ‘aki pē ke tau ki’i kamata’aki pē hano lī mai ki loto ke toe .. Hei’ilo ka ko e anga ia ‘eku fakakaukau ‘Eiki Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Fokotu’u mai angé ho’o fakakaukau.

Mō’ale Fīnau : Ke to’o mai pē ‘a e Sea ‘o e Fale Aleá he ‘osi ‘a e ta’u ‘e 5. Ko ia pē mālō.

Siaosi Sovaleni : Sea ke u faka’osi atu ai leva Sea.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Io me’a mai.

Fakamamafa’i kuo pau ke ‘i Fale Alea e Le’ole’o fakapapau kimu’a pea fai ‘ene ngāue

Siaosi Sovaleni: Hangē ko e faka-pōtalanoa ‘anenaí Sea ‘i he Kupu 9- tatau ai pē pē ko e tokotaha ko ia he lakangá, pē ko ha tokotaha ‘e *Acting* ai, ‘oku pehē mai ‘a e Kupu 9 – “Kimu’a pea ne fakahoko hono ngaahi fatongiá, ‘i hono lakangá, kuo pau ke ‘i he ‘Ompatimení ke ne fai ‘a e fuakava, pē fakapapau ko ení ‘i he ‘ao ‘o e Fale Aleá.” Tatau ai pē pē ‘e *Acting* ia, ‘oku pau ke ha’u ia ‘o fuakava heni, pē me’a mai ia ‘o fuakava heni, kae toki lava ‘o fai hono fatongiá, ‘A ia ko e anga pē ia ‘o e ‘ai atú Hou’eiki Kapineti, he ko e ‘uhingá pē te tau ‘ai pē ‘e tautolu ha taha ‘o *Acting*, ka ko e toki lava ‘o fai hono fatongiá, ‘o kapau ‘e ha’u ‘o fakapapau ‘i he ‘ao ‘o e Fale Aleá, ‘A ia ‘e kei ‘omai pē ia ki he Fale Aleá.

Eiki Minisitā Lao: Fakafofonga ko e *Ombudsman* pē ia, ‘uhinga ia ki he *Ombudsman* pē.

Siaosi Sovaleni : 'I he kupu 9 ... Ko ia eni, ka 'i ai ha taha 'e *Acting* ko 'ene hanga 'e ia 'o ma'u 'a e mafai ko ia 'o e *Ombudsman* ke ne fai 'a e fatongia. Ka kimu'a ke ne fai hono fatongiá, 'oku fiema'u ia ke ha'u 'o fakapapau 'i he 'ao 'o e Fale Aleá. Ka 'ikai ia he 'ikai pē ke lava ia 'o fai hono fatongia. 'Ikai ke lava ia 'o ngāue *unless* 'e ha'u 'o fakapapau ki he Fale Aleá.

'Eiki Minisitā Lao: Sea, 'ikai. Ko e kehekehe ia. Ko e *Acting* 'osi mahino ko 'ene *acting* pē 'a'ana 'oku ne ma'u kātoa. Ko e 'ū naunau ē na'e vahe'i pē ia ki he *Ombudsman* 'ata'atā pē. Ko e *Acting* 'oku 'osi mahino pē ia kia tautolu ko e *hold the fort...* Pea 'oku fakama'ama'a pē ia 'e 'ikai ke to e fou mai ia hē.

Lord Tu'ilakepa : 'Eiki Minisitā Lao fakamolemole ko e Kupu 9 ko ia na'e me'a mai 'aki 'e he Fakafofonga Fika 3, kuo pau ke 'i heni 'a e Le'ole'ó ia. Ko e tefito'i Laó ia.

Sea Kōmiti Kakato : 'A e *Ombudsman*.

'Eiki Minisitā Polisi : Ki'i fakatonutonu atu Sea.

Lord Tu'ilakepa : *Ombudsman* ia.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia

Lord Tu'ilakepa : 'o e le'ole'o

Sea Kōmiti Kakato : 'Aisea Taumoepeau

'Eiki Minisitā Polisi : 'Oku 'ikai ke mo'oni ia 'a e lau ko ia 'a e Kupu 9 'oku pehē ko e Le'ole'o. Ko e Kupu 9 'oku ne tuhu'i mai pē 'e ia e tokotaha totonú tu'uma'u 'Omipatimení *Substantial*. 'Oku 'ikai ke kau ai 'a e *Acting* ia Sea.

Siaosi Sovaleni : 'A ia ko e fehu'i ia ki he 'Eiki Minisitā Polisi Sea, 'a ia 'e ha'u pē ia 'o fai fatongia ta'efakapapau ?

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e poini ia ko ē Sea 'oku mau fakahoko atú.

Sea Kōmiti Kakato : Ko ia.

'Eiki Minisitā Polisi : Ko hono 'uhingá ko e tokotaha ko ē 'oku ne fua 'a e lakanga totonú, 'Omipatimení, ko ia ko ē 'oku ne fai 'a e fuakava. Ko e *Acting* ia ko e fo'i fakataimi pē ia Sea.

Siaosi Sovaleni : Sea kātaki pē ko 'eku fakatonutonu Sea ki he ... Ko e tokotaha ko ia 'e *Acting* he 'Omipatimení 'oku ne ma'u kotoa 'a e mafai 'o e 'Omipatimení. Pea ka fakahoko hono fatongiá, 'oku fiema'u ia ke fakapapau, pea ko e fai ko ia 'oku fai 'i Fale Alea 'a e fakapapau ko ia, 'asi ko ia he Kupu 9. Pea kapau 'e 'ikai ia, 'e 'ikai ke ne fai 'e ia ha ngāue he 'oku te'eki ai ke fakapapau.

'Eiki Minisitā Lao: Tali nounou ki aí, Hou'eiki, Hou'eiki ...kau Minisitā, 'i he Tu'í, *Acting* pē tau Tu'í? 'Ikai. Me'a mai 'a e Minisita ko ē to'o atu ia. Me'a tatau pē mo eni, ko mautolú na'a ke 'i ai Fakafofonga ko e Tu'í ia, me'a tatau 'oku hoko hení. Ko e Hou'eiki pē ko ē 'o e Fale Aleá, ki'i me'a pē ia 'a e Sea. Mālō.

Lord Tu'ilakepa : Sea, fakamolemole pē ki he Feitu'u na, me'a lelei pē 'etau feme'a'aki lelei, ke fakamahino'i pē ki he Minisitā Lao. Minisitā Lao, ko e *Ombudsman* ia ko e sino kehe ia 'oku fakafou mai pē ia he founa ngāue ki he Feitu'u na, ka 'oku 'i he malumalu ia 'o e Sea. He 'ikai ke fai 'a e founa ia ko iá 'i he tu'utu'uni ko iá, 'a e kau Minisitā. Ko e taimi pē me'a 'a e Minisitā, 'oku 'ikai foki ke mau lave'i 'e mautolu ia pē ko e hā koā ho'omou tu'utu'uni pehē 'i he anga ho'omou founa ngāue. Ka ki he tu'unga 'o e *Ombudsman* ko e founa faka-Konisitūtone fakalao eni 'a ia ne me'a 'aki 'e he Fakafofonga Fika 3 ke fai'aki. Ka mou toe ki'i fakalelei'i ange pē 'etau feme'a'aki, koe'uhi ka tau nga'unu. He 'oku 'i ai 'a e mo'oni e ni'ihī 'o e kau Mēmipá fekau'aki pea mo e me'a ko eni 'oku hoko.

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki tau mālōlō ai.

(Na'e mālōlō heni 'a e Fale)

<008>

Taimi: 1525-1530

Sātini Le'o: Me'a mai 'Eiki Sea Kōmiti Kakato. (Veivosa *Light of Life* Taka)

Sea Kōmiti Kakato: Hou'eiki fakamalumu atu pē he ngaahi tala faka'apa'apa kuo aofaki he Fale 'Eiki ni ka tau hoko atu hotau fatongiá pea mou me'a mai ke tau folau. Me'a mai Nōpele.

Lord Nuku: 'Ikai ko 'eku, tapu pē mo e Feitu'u na 'Eiki Sea. 'Ikai ko e fakahoko atu pē koe'uhí na'e 'i ai 'a e fokotu'u pea mei Ha'apai pea mo e fika tolu ko ē 'o Tongatapu pea ko u hangē kiate au na'e laumālie lelei ki ai 'a e 'Eiki Minisitā ki he ngaahi liliu ko ia kae 'uhí kapau 'e tali e ngaahi me'a ko iá pea tau fokotu'u atu leva e kupu ko iá ka tau hoko atu tautolu ki he kupu fo'ou tukukehe kapau 'oku to e 'i ai ha me'a ...

Sea Kōmiti Kakato: 'A ia ko e fokotu'u 'a e Fakafofonga fika 12 'i he kupu 5(5) kupu si'i 1 ke malava pē 'e he Sea 'o fakahoko e fakalōlōa atu e 'osi e ta'u 'e nima ka 'oku ne fokotu'u mai ke ngata pē he ta'u 'e nima kae fakafoki mai ki Fale Alea. Ko ia 'e Fakafofonga ?

Mo'ale Finau: Ko ia fokotu'u ia.

Sea Kōmiti Kakato: Ko e fokotu'u ko ē 'a e ...

Poupou ke tu'uma'u pe kongá ki he fili fakata'u 5 e 'Omipatimeni

Lord Tu'iha'angana: 'Io Sea ka u ki'i lave atu pē tokoni pē au ia pea kapau 'e fai pē ha tu'utu'uni ia me'a ki he poini ko ia. Ko e 'uhinga foki Sea tapu mo e Feitu'u na mo e kōmiti hangē pē 'oku ke mea'i ko e toki kamata foki e 'ū potungāue mahu'inga ko eni hangē ko e 'Omipatimeni

ko e toki kamata pē eni pea ko eni ‘oku tau toki tau fononga atu ki he *anti corruption* mo e ngaahi me’a pehē ngaahi sino fo’ou eni ki he fonua Sea. Pea ko ‘eku lave’i Sea ‘oku ‘ikai ha’aku ha palopalema ia kiate au ka ko ‘eku, ka ‘oku māhino’i pē hono fokotu’u ko eni mahalo e kupu ko eni.

Ko e ngaahi kulupu ko eni ki he ngaahi lakanga ko eni ‘oku ‘ikai ke nau fu’u tokolahi he fonua Sea. Tau pehē pē hangē ko eni ko e, mālō eni na’e lava ‘o fokotu’u e Fakamaau Lahi Tonga ka ‘oku ‘osi mea’i pē he Feitu’u na ia kae ‘uma’ā e Fale ko e ngaahi naunau ko ē tokotaha ko ē ka a’u ki ai pea na’e fili e tokotaha ko ia ‘oku, ko e kulupu ia ko eni ‘oku ‘ikai ko ha kulupu ia ‘oku tokolahi hotau ki’i fonua ni Sea. Pea ‘oku tatau pē ia pea mo e sino ko eni 'Omipatimeni fakatatau ki he sino ko ē ‘oku lolotonga ‘i ai. Ko e kulupu pē mo eni ia ‘oku ‘ikai ke fu’u tokolahi Sea ‘ikai ke nau, ‘oku ou lave’i au Sea hangē ko e ngaahi tu’unga fakaako mo e me’a ko u tui au ‘oku tokolahi ia. Ka ko e ngaahi taukei ko u lave’i pē au mahalo na’e tu’uaki ko ē ‘oku fiema’u ki he lakanga ni mo e ngaahi taukei ngāue mo e ngaahi nātula ‘o e ngaahi ngāue na’e ‘i ai e tokotaha ko iá ‘oku ‘ikai ke nau fu’u tokolahi nautolu ia. Pea ko u tui pē ko e ‘uhinga ia e tu’u ko eni he ko e ‘uhinga he ‘oku tau lava pē tautolu ‘o sio atu pē ko e toko tolu pē ko e toko ua ‘i he fonua ni te nau, ‘oku nau *qualify* ki he fa’ahinga lakanga ko eni ‘enau fakahoko lelei. Pea ‘i he tu’u ko eni ‘a e kupu ko eni ko u tui pē au ia hangē ko eni ka ‘osi e ta’u ‘e nima he tokotaha ko ē ‘oku lolotonga fononga atu ko eni ia kapau ‘oku, kae kehe ko e anga pē ‘eku fakakaukau ka ko ‘eku poini pē ko e ‘uhinga ko e kulupu eni ia ‘oku ‘ikai ke fu’u tokolahi. Na’a ko e ‘uhinga pehē pē ko e a’u atu pē ko ia ko ē ‘oku sio atu pē na’a ‘oku kei fe’unga pē ke hoko atu e fatongiá. Pea ‘oku ou tui au ‘e a’u pē ia ki ha taimi kuo tokolahi e, he ‘oku ngāue e kakai e fonua he taimi ni. ‘Ikai ngata pē he tu’unga fakaako lelei ange pea te nau fakahoko e ngaahi fatongiá ‘i Tonga ni mo tu’apule’anga pea ‘e a’u atu ia ki ha ngaahi ta’u kuo tokolahi ia pea ‘e lava leva ia ke fakata’u nima pē ‘o hangē ko e ngaahi lakanga kehe. Ko e ki’i pou pou pē ia Sea ki he, mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai Minisitā.

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea...

<002>

Taimi 1530-1535

Sea Kōmiti Kakato: ...Leipa.

‘Eiki Minisitā Fefakatau’aki: Ko ‘eku fie tokoni pē mo e pou pou, mahalo kuo tau tali ‘etautolu ‘a e fakakaukau ke ta’u ‘e nima, ko e pou pou ko ē ‘a e Nōpele ia ke tau ‘alu pē ki he ko e ta’u ‘e hongofulu ‘oku lava pē mo ia ia, ko e fo’i fakakau ai pē ia ke kau atu ‘a e Fale Alea. Ko ia, ko e fo’i fakakaukau ‘oku tau ma’u ‘a ia ‘oku tau tali ‘etautolu ‘a e fo’i fakakaukau ko ia hē, ‘a ia ko e ‘uhinga ko e ‘ai ko ē ke kau atu ai ‘a e Sea pē, ko e fo’i fakakau atu pē ke ‘omai ke tau ki’i hikinima’i, ‘osi, ‘a ia ‘oku ‘ikai hano kovi ‘o’ona pea ‘oku ou tui ‘oku tau tali ‘etautolu ‘a e fo’i fakakaukau.

Lord Tu’iha’angana: ‘A ia ko e hoko pē Sea kapau ‘e fiemālie pē ki ai ‘a e fika 12 ko e “ ‘i he loto ki ai ‘a e Sea,” ‘i he fokotu’u, ko e hā ‘a e fakalea ‘i he Sea ‘i he loto hangē pē ko e me’a koē na’e mālō Sea.

Tali fokotu’u he Kupu 3 tu’u pe ‘a e kupu lolotonga he fili fakata’u 5 ‘Omipatimeni

Sea Kōmiti Kakato: Mālō, kuo tau tali ia. Ko e fokotu’u eni ‘a eTongatapu 3 ke mou ki’i me’a mai ki ai na’a pehē ‘e Tongatapu 3 ‘oku ‘ikai ke fai ha si’i tokangaekina ‘a e...

Tokanga na’a ngali uesia kupu 9 he fiema’u ke fakapapau ki Fale Alea e le’ole’o

Siaosi Sovaleni: Sea, mālō Sea, tuku pē mu’a kātaki ke u ki’i fakamā’ala’ala atu pē, ‘ikai ko ha fokotu’u, Sea ko e ‘uhinga pē ko hono ‘ohake ‘a e kupu ko eni ‘e ngali ‘e fepaki ia mo e taumu’a ko eni ‘oku tau feinga hangē ko e me’a ‘a e Hou’eiki Minisitā ke fakafaingofua’i ‘a e ngāue, kā ‘oku ‘asi mai ia ko eni ‘i he kupu 9 ia ‘oku fiema’u ia ke fai ‘a e fakapapau ia ‘i he Fale Alea ha taimi na’a tau ‘osi mou ‘osi mea’i pē Hou’eiki Mēmipa na’e lava mai ki heni ‘a e CEO ‘o fai hono fakapapau’i heni, neongo na’e *acting* kā na’e pau ke me’a mai ki heni ‘o fai ‘a e fakapapau heni ‘i he ngaahi fakapapau ko ena ‘oku ‘asi ‘i he kupu 9, ‘a ia ‘o kapau ‘e fakanofu ‘e he Sea, ‘e kei fiema’u nai ke kei me’a mai pē ‘a e tokotaha ko ia ke fai hono fakapapau’i ‘ene tala ‘ene fakapapau ‘i Fale Alea ni hangē ko e kupu 9.

‘A ia ko e me’a ia ‘oku fai ‘a e tokanga ki ai Hou’eiki Mēmipa ‘oku ‘ikai ke pehē ia ‘oku ‘i ai ha fokotu’u pea kapau ‘oku pehē ke fakanofu pē pea fakahoko ‘a e fakapapau ‘e he Sea ko e ngaahi me’a pehē ke ‘omai, kā ko e ‘uhinga ‘a e tokanga ‘e ngali uesia ‘a e kupu 9, he ‘e kei fiema’u pē ‘a e tokotaha ia ko ē te ne ‘alu koē ‘o *acting* he te ne ma’u ‘a e mafai ‘Omipatimeni ke me’a mai ‘o fai ‘a e fakapapau ‘i he Fale ni Sea. Ko ia pē Sea ‘a e ki’i faikamā’ala’ala mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Minisitā Polisi.

Fakatokanga’i ‘uhinga ke fenāpasi & felālāve’i ngaahi kupu he lao

‘Eiki Minisitā Polisi: Sea, fakatapu atu ki he Feitu’u na pea pehē ki he Kōmiti Kakato. ‘Oku fakatokanga’i ‘e he motu’a ni ia ‘a e poini ko ē ‘oku ‘omai ‘e he Fakafofonga fika 3. Ko hono ‘uhinga he ‘oku tau feinga Sea ke *consistent* ‘e maau mo tatau ‘a e felālāve’i ‘a e ngaahi kupu, hangē pē ia Sea ko e kupu 5 kupu si’i 1 na’e toki fai ko ē ki ai ‘a e feme’a’aki, kā to e fakalōloa leva ‘a e *contract* ‘a e Omipatimeni ‘i ha to e ta’u ‘e nima, pea ‘oku totonu ke to e ‘omai ki he Fale Alea ko hono ‘uhinga ‘oku ‘ikai ko ha le’ole’o ia, le’ole’o pē ia ‘oku totonu ke ‘ai he Sea, ko e hoko ko ē ‘o to e fakalōloa kakato pehē totonu pē ke ‘omai ki he Fale Alea. Ko e fa’ahinga *harmonizer* pehē Sea, ‘oku me’a koē ki ai ‘a Tongatapu 3, pea ko e anga pē fokotu’u Sea, ‘oku tau faka’apa’apa ko hono ‘uhinga ko e lao ko ene tu’u pē ‘oku lele ki he to’u tangata mo e to’u tangata.

Fokotu’u ke tānaki kupu fo’ou ke fakafuakava’i Sea e Le’ole’o

Pea ko e anga pē fakakaukau ‘a e motu’a ni Sea ‘i he me’a ko ē ‘oku me’a mai ki ai pē ‘e lava ke fakakaukau’i ke fuakava pē ‘a e *acting* Sea ki he Sea Fale Alea. Ko e ‘uhinga ko ē na’e fai ‘a e

faka'eke'eke lolotonga 'etau ki'i mālōlō Sea ke fakapapau'i mai angé pē fuakava koē 'oku *mandatory* pē 'oku pau ke fai ia. Ko e fakamatala ko ē na'e 'omai Sea he fale'i na'e 'omai kia mautolu, ko e liliu ko ē Konisitūtone ke fakanofu 'e he Sea 'a e Omipatimeni 'i he loto ki ai 'a e Fale Alea, ko ia ia 'oku makatu'unga ai 'a e fo'i fuakava ko ē 'i he kupu 'i he 'aitemi 5 ke fai pē 'a e fuakava ki he Sea ko ē, ko e fuakava Omipatimeni ia ki he Fale Alea ko hono 'uhinga 'oku loto 'a e Fale Alea ki ai. Ko e *acting* na'e 'uhinga pē ia ko e Sea pē ia ke fakafaingofua'i 'a e ngāue pea ko e fuakava ia 'oku totonu ke fai pē ia ki ai. Ko hono 'uhinga Sea kapau leva 'e pehē 'oku mou mea'i pē 'emoutolu na'e mālōlō fuoloa 'a e Fale Alea, ko 'etau toki foki mai pē eni. Kapau leva 'e toutou fai ha folau 'i he vaha'a taimi ko ia, 'e toutou ui mai 'a e Fale Alea ke fai 'a e fuakava *acting* 'i mu'a 'i he Fale Alea. 'A ia ko hono 'uhinga ko e laumālie ko ē hono feinga ke fakafaingofua'i 'o e ngāue 'o hangē pē ko e ngaahi ngāue kehe 'a e Pule'anga 'oku feinga ke faingofua kae lava ke 'i ai ha founa fo'ou pea ko e fokotu'u ko ē 'a e motu'a ni ...

<005>

Taimi: 1535-1540

'Eiki Minisitā Polisi : .. ko hono 'uhingá ko e fuakavá, na'a lava 'o fakahū, 'Eiki Minisitā Lao, ha konga hē, ke fai e fuakavá ki he Sea e Fale Aleá. He 'oku fokotu'u pē ia 'i he Lao, ko e fakanofó, 'oku fai 'e he Sea 'o e Fale Aleá, 'a e *Acting*. Na'a lava ke tñaki atu ki ai, mo e fuakavá, pea fai ki ai. Ko e fokotu'ú pē ia, Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō. Me'a mai e Palēmia.

Fokotu'u ke fakafoki lao ke femahino'aki ai mo e 'Ofisi 'Omipatimeni

'Eiki Palēmia : Fakatapu atu ki he Sea, kae 'uma'ā e Hou'eiki 'o e Fale Alea. Koe'uhí ko e fu'u fuoloa 'a e feme'a'akí, pea 'oku tau fanongo kātoa pē ki he ngaahi 'uhingá. 'Oku fokotu'u atu mu'a ke ki'i toloi kae ui, kae to e foki e Minisitā Lao ki he 'Omiputimeni, ki he tokotaha ko ē na'a ne fa'u maí. Ke na ki'i muhumuhu he 'oku tau faingata'a'ia he me'a ko ení. 'Oku 'i ai e mo'oni ia 'oku 'asi mai mei he ongo tafa'akí, ka 'oku 'ikai ke tonu ke tau fu'u fuoloa pehē fau.

'Eiki Minisitā Lao : Ki'i tokoni atu ai pē au, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Lao.

'Eiki Minisitā Lao : Ko e me'a ko ē na'e hoha'a ki ai 'a e Fakafofonga ko ē 'o Tongatapu 3, ko e fuakava ko ení. Ko e fuakava pē ia 'a e 'Omiputimeni. Kei mo'ui pē ia. 'E me'a atu ki ha fakataha, ko e *Acting*, 'oku kei mo'ui pē ia. Ko e 'uhinga ia e fo'i fuakava ko ē, ko ia tokotaha pē. Ko e taimi ko ē 'e mate aí, toki ha'u ha tama fo'ou. Ko e *Acting* 'oku 'ikai ke to e fiema'u ia, ko e 'uhinga ia e 9. 'Oku ki'i meimei 'uhinga nai? 'Ikai ko 'eku pehē. 'Oku ki'i meimei 'uhinga nai?

'Eiki Minisitā Polisi : Sea, ka u tokoni pē mu'a ki he Minisitā Lao. Ka u tokoni pē ki he Minisitā Lao, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Ko e tokoni pē ko e fakatonutonu, Minisitā Polisi?

'Eiki Minisitā Polisi : Ko e tokoni mo to e fakatonutonu ai pē, Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai.

'Eiki Minisitā Polisi : Pea fakamolemole pē, ta'okete Minisitā. Ka ko e ki'i me'a ko ē 'oku fai ki ai e tokangá. Ko e taimi ko ē 'oku *Acting* ai ha tokotaha 'Omipatimeni, 'oku tala totonu mai he Lao. 'Oku ne ma'u kakato 'e ia e mafai 'o e 'Omipatimeni. Ko e ki'i me'a ia 'oku fai ki ai e ki'i tokangá, Sea. Te ne *exercise* kakato 'a e mafai 'o e 'Omipatimeni. Pea ko 'eku pehē 'e au ia ko e founga vete faingofua tahá, ko e fuakava 'a e *Acting*, ka fai ki he Sea, he ko e Sea 'oku ne fakanofu 'a e *Acting*. Ka 'i ai ha *proviso* ki ai

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ka u ki'i tokoni atu, kātaki.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai Minisitā Leipa.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, mālō 'aupito, Sea, pea tapu mo e Feitu'u na. 'Oku 'ikai pē ke u hanga 'e au 'o mahino'i 'a e fepakí. Pē 'oku fepaki fēfē 'a e kupu 3 mo e kupu 9. Ko e kupu 9, ko e kupu ia 'oku ne talamai 'a e *oath*, 'e fai ki he tokotaha te ne ma'u e mafai. Ka ko fē e fepaki ia? Ko 'etau kolé pē ke 'ave

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu, Minisitā. Minisitā kae fakahoko atu 'e Tongatapu 3 e

Siaosi Sovaleni : 'Eiki Minisitā 'oku faka'apa'apa lahi atu ki he ngaahi fokotu'u talanoá. Ka ko e poini ko ē na'e 'oatú. Pē 'e fakanofu 'e he Sea, pē kohai, ka 'e kei fiema'u ia 'i he Lao Fika 9, konga 9. Ke ha'u 'o fuakava heni. Pea hangē 'oku ou poupu au ki he Minisitā Polisi ...

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ke u ki'i fakatonutonu atu. 'Oku hala e ma'u ko ía. Mou me'a hifo ki he kupu 9, 'oku 'asi he peesi 3. Ko e me'a ia 'oku tonu ai ke tau lau ke a'ú.

Siaosi Sovaleni : Te u to e lau atu?

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io, lau mai.

Sea Kōmiti Kakato : 'E Minisita ki'i me'a hifo kae lau mai. Ka ko e kole atu pē ke kātaki, Minisitā, tukumai pē ki he motu'a ni.

Kupu 9 'o e Lao

Siaosi Sovaleni : Kupu 9. "Fuakava pē Fakapapau ke fai 'e he 'Omipatimeti. Kimu'a pea ne fakahoko hono ngaahi fatongiá, hono lakangá, kuo pau ki he 'Omipatimeni ke ne fai 'a e fuakava pē fakapapau ko 'eni 'i he 'ao 'o e Fale Aleá." Pea hoko atu ai pē hono lau atu 'a e me'a ko ē ke ne me'a'akí.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Sea, ko hono lau fakapālangí 'o'ona, ko e 'uhinga ia ki hono lau fakapālangi.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Tongatapu 3.

Siaosi Sovaleni : Ko e Lao faka-Tonga ‘oku ‘omai ki he Fale Alea ni.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Io, ka ko e ‘uhingá ‘oku tatau pē ia.

Siaosi Sovaleni : Fakatonutonu, ‘Eiki Minisitā, ‘oku ‘ikai ke tau ngaue’aki ha lao pālangi heni.

Sea Kōmiti Kakato : ‘Oku ou kole atu te tau melino kapau te tau fai e fokotu’u ‘a e Palēmia ke fakahoko ia. Ko e hā homou loto ki aí. Me’a mai Vava’u, Fakafofonga Fika 15.

Fokotu’u ke to e monomono konga he Lao fika 10/2018 ne ‘osi tali

Sāmiu Vaipulu : Tapu mo e Sea, tapu mo e Hou’eiki e Kōmiti. ‘Eiki Sea, ko e me’á foki ‘oku tau tali ‘aneafi, ke hū ko ē ki he Konisitūtone pea na’e ‘i ai e ngaahi fakakaukau kehekehe, ke hū e fakaikiiki ki he Konisitūtone. Ka na’a ku fokotu’u atu ke ‘oua kae ‘ai pē hono Lao. Ko ‘eku kole ‘a’aku ia, ‘Eiki Sea. Kapau te tau to e foki, ‘o ‘omai e Lao ko ē na’a tau tali ‘aneafi. To’o e konga ko ē. “Fokotu’u he Sea ‘i he loto ki ai ‘a e Fale Alea,” kae pehē “Fakatatau ki he Lao”. Pea ‘alu hifo ...

<006>

Taimi: 1540-1545

Sāmiu Vaipulu : ... leva ‘etau Fakatonutonú, fai pē ia ‘i he Laó. Faingofua leva ‘a e fakatonutonu ke fuakava pē ki he Seá ‘a e Le’ole’ó, mo e ‘ū me’a ko íá 'Eiki Sea. Kae fakatonutonu ‘a e me’a ko ia ‘oku ‘ai he Konisitūtoné. ‘O fokotu’u pē ia, ke fakatatau ki he Laó, pea fai leva ‘etau ‘ū fakatonutonu ko ení, pea ‘e faingofua hono fai e ngāué, he koe’uhi ‘e ‘ikai ke tau ue’i e Konisitūtone Sea. Ko e anga pē ia ‘o e fakakaukau Sea, he ko ‘etau vilo takai ko ení, ‘oku hangē ha fo’i peleti kalamafoni maumau. Takai takai pē to e foki mai pē ki he me’a tatau. Mālō Sea.

Sea Kōmiti Kakato : Mālō Fakafofonga 15.

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : Kātaki mu’a ka u ki’i fakahoha’a atu ke u lau atu ‘a e Lao faka-Tonga ko eni na’e toki lau ‘e he Tongatapu 3. Ko e ‘atunga ia ‘etau lau ‘ikai ke tau lau kakato.

Sea Kōmiti Kakato : Me’a mai.

Taukave ‘ikai fiema’u e le’ole’o ke fakafuakava ki he Fale Alea

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : ‘Oku pehē ‘e he me’a ko ení, ko ‘ene a’u hifo ko ē ke fuakavá, fakapapau’i ko ení, pē ‘i he Fale Aleá. Ko e faka-pālangi ko e ...or.. ‘uhinga ia ‘oku ‘ikai pau ke

te ha'u kita ia ki heni. Ko e fokotu'u ko ia 'a e Kupu 3, ke 'oua 'e 'omai ki heni e *Acting*, kae tuku pē ki he Seá koe'uhi ko e me'a faka-*administration*. Sai, ko e 'uhinga ko iá he 'ikai ke tau lau 'e tautolu 'a e *oath* ko iá 'e he Seá, 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a ia ko e talamai ke ta'ofi 'a e me'a ko ia. Ka ko u pehē ko e fē 'a e fepakí ?

Sea Kōmiti Kakato : Fakatonutonu.

Fakatonutonu ka 'ikai fakafuakava'i Le'ole'o 'ikai ke ne ma'u mafai ke fai e ngāue

Siaosi Sovaleni : Mo'oni 'aupito 'a e 'Eiki Minisitā, ko e fuakava pē fakapapau. Kapau 'e me'a hifo ki ai 'a e 'Eiki Minisitā 'oku 'i ai 'a e Kupu (a) pe (a) 'i ai mo e Kupu (b). Kupu (a) 'oku 'asi ai 'a e fuakavá, pea Kupu (b) 'oku 'asi ai 'a e fakapapaú. Laumālie tatau lōua pē. Ko e 'uhingá pē ko 'ene toki fai 'a e fuakavá pē ko e fakapapaú, ko 'ene toki fakamafa'i'i ia ke ne fakahoko hono fatongiá. Kapau 'e *Acting* ha taha, pea 'ikai ke ne fai 'a e fakapapaú pē fuakavá 'ikai ke 'i ai hano mafai 'o'ona ke ne fai hono fatongiá,

'Eiki Minisitā Fefakatau'aki : 'Io mahalo Sea 'oku ou fie tokoni atú, 'oku 'ikai ko e poiní ia ki he fo'i *oath*, ko e fakapapaú, ko e poiní ia pē 'oku pau pē ke 'omai ki heni. Ko e fo'i poini ia 'oku 'uhinga ki ai ho'o tipeití, kapau ko ia. Ko e me'a ko ia 'oku fakamatala mai hení, pē 'e 'omai ki heni, 'a ia ko hono pālangí ko e ..or.. 'Oku 'ikai ke 'uhinga ia 'e pau ke 'omai ki heni...

Sea Kōmiti Kakato : 'E Hou'eiki mo ki'i kātaki kau to e ki'i lau'i ange ke tau lau toko 3. "Kimu'a pea ne fakahoko 'a e ngaahi fatongia 'o hono lakangá, kuo pau ki he 'Omipatimení, ke ne fai 'a e fuakava pē fakapapau ko ení, 'i he 'ao 'o e Fale Aleá". 'Oku tatau 'etau Kupu 9 pē 'oku ...

'Eiki Minisitā Polisi : Sea ka u ki'i tokoni atu.

Sea Kōmiti Kakato : 'Oku ou tui ko e me'a ia 'oku 'oatú, ka ke tokoni mai Minisitā he 'oku mahino 'a e me'a 'oku me'a ki ai 'a Tongatapu 3.

'Eiki Minisitā Polisi : Mālō Sea tapu mo e Feitu'una . Ko 'ene tonú pē ia Sea he ko hono 'uhinga mai 'a'ana kuo pau ke fai 'a e fakapapaú ia 'i he 'ao 'o e Fale Aleá. Ko e fo'i fakapapaú 'oku 2, ko 'ene fuakava pē fakapapau. Ko 'ene fakapālangí ia ko e *oath* pē *affirmation*. Ko e ongo me'a 'e 2 ko iá ka 'oku pau pē ko e taha ko ia 'e pau ke fai ia 'i he 'ao 'o e Fale Alea. Ko hono fakalea faka-Pilitāniá *..in the presence of the Legislative Assembly*. 'A ia kuo pau ke fai 'a e fuakavá ia 'i heni. 'A ia ko e poini ia 'oku fai ki ai 'a e feingá Sea. Ko e ki'i tala fakatātā pē Sea. 'I he kuohili si'í na'e me'a mai 'a e *Acting* pē ko e Le'ole'o 'Omipatimení, 'o fuakava 'i he 'ao 'o e Fale Alea ko ení. 'A ia ko 'ene

'Eiki Palēmia : Sea te u to e fakaongo atu pē 'eku fokotu'u.

Sea Kōmiti Kakato : Me'a mai 'Eiki Palēmia.

Fokotu’u toloi feme’a’aki he kupu 3 kae hiki ki ha ‘asenita ‘e taha

'Eiki Palēmia : Te tau takatakamilo pē tautolu ‘i he fo’i me’a tatau. ‘E vave ange kapau ‘oku mou loto ke u ‘alu au ‘o ui mai ‘a e tokotaha ko iá ki he ‘aho Mōnite. ‘Oku ou fokotu’u atu ke tau toloi ‘e ‘ikai ke toe ... ‘ikai ke u tui au te tau toe fetaulaki. Ko ‘eku fokotu’u atú tau toloi kae ui ‘a e tokotaha ko ení, ka tau hiki ki ha me’a kehe.

Tu’utu’uni ke ‘ave ki he Kōmiti Lao Lao fika 11 & 12/2018

Sea Kōmiti Kakato : Hou'eiki, ko e me’a eni ‘oku me’a ki ai ‘a e 'Eiki Palēmiá, pea ‘oku tui ki ai ‘a e motu’á ni, ke tau toloi e fika 2, ka tau hiki ā ki he fika 3. ‘Oku ou fokotu’u atu ‘e Hou'eiki ko e ‘omai e ‘Omipatimení, pea mo nautolu ki he Kōmiti Lao ? Pea ‘ave ki ai ‘a e fo’i kupu ko ení ke nau me’a ki ai.

'Eiki Palēmia : Sea, ‘oku ou fokotu’u atu, kātoa ‘a e ngaahi Lao ki he ‘Omipatimení, toloi kātoa, ka tau kumi e hokó ke tau ‘alu ki ai, kae ui ‘a e tokotaha ko ē ...

<008>

Taimi: 1545-1550

'Eiki Palēmia: Ko ia ke fai ha talanoa mo, pē ko hai te nau talanoa he ka ‘ikai ...

Sea Kōmiti Kakato: ‘Omai ki he Kōmiti Lao ‘e ...

'Eiki Palēmia: Ko ia, ‘ave ki he Kōmiti Lao. Mālō.

Lao fika Fakaangaanga 13/2018

Sea Kōmiti Kakato: ‘A ia ko e Fika 2 eni ‘oku tau ‘i ai ‘ave ia, ‘ave mo e Fika 3 ... Ko ia pē. Tau hoko atu tautolu ki he Fika 4. Ko e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he Ngāue faka-Pule’anga 2018. ‘A ia ko e 13/18. Hou’eiki, ‘ikai ke ‘i ai ha me’a ‘e hoko mou me’a mai moutolu. Minisitā Lao, kātaki ‘o me’a mai ‘o fakamaama e kupu ko eni ke tau feme’a’aki ai.

Fakama’ala’ala he Lao Fakaangaanga fika 13/2018

'Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Eiki Sea tapu mo e Feitu’u na. Tapu pea mo e Hou’eiki Mēmipa ‘o e Kōmiti Kakato. Ko e ki’i fakatonuotonu ko eni ko e fakatonutonu pē ki he tefito’i lao koe’uhī ke lava ‘o fakahū mai ‘i he fakataha pea mo e fakamatala fakata’u ko ia ‘a e ngaahi Potungāue ha fakamatala pa’anga. Ko e tefito’i fakakaukau ia ke ‘omai ke hanga ‘e he ngaahi Potungāue ‘o fai ko ē ‘enau fakamatala fakata’u pea ‘oku pau ke ‘omai mo e paati ai ko e fakamatala pa’anga ‘enau fakamole ‘enau hū mai mo ‘enau fakamole. Pea ‘omai pea mo e lisi ‘o e ngaahi koloa mo e ngaahi mo’ua ‘oku nau lolotonga ma’u he taimi ko ia ki he fo’i ta’u fakapa’anga ko ia ‘oku fai ai ‘a e fakamatala ‘a e fakamatala fakata’u. Ko e taimi ni ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha tu’utu’uni pehē ka ko e liliu ko eni ‘a e tu’utu’uni, ‘a e tefito’i tu’utu’uni ko eni koe’uhī ke lava ‘o fai ‘a e fo’i fatongia ko ia ke fakakau mai ‘i he fakamatala fakata’u ‘a e ngaahi Potungāue. Ka ko e tu’u ‘o e fatongia ko

ia 'oku tu'u ia 'i he Lao ko ia ki he Kau Ngāue faka-Pule'anga. Pea ko hono ki'i liliu pē ia 'ikai ke ai ha to e fu'u me'a ia 'oku to e mamafa ai. Ko e fokotu'u atu pē ke tau tali mu'a Sea 'a e ...

Sāmiu Vaipulu: Ki'i fakahoha'a atu.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me'a mai Fakafofonga Vava'u 15.

Fokotu'u ke tomu'a fakahu Lao ko eni ki he Konisitūtone

Sāmiu Vaipulu: Tapu mo e Feitu'u na Sea. Ko u fakamālō au hono 'omai e fokotu'u ko eni ka na'a ku 'osi fai e fokotu'u ko eni he hivangofulu tupu. Ka kuo pau 'Eiki Sea ke tau 'uluaki kamata mei he 'etau Konisitūtone he 'oku ne tu'utu'uni 'a e līpooti ko ē fakata'u. Pea tau toki ha'u ai ki he Lao ko eni Ngāue faka-Pule'anga. Na'a ku fokotu'u ko ē hivangofulu tupu ke maliu 'a e fakamatala pa'anga ko ē 'a e ngaahi Potungāue ke fakata'u fakapa'anga (*financial year*). Pea ke fai 'a e līpooti ko ē he *Public Accounts* kimu'a ia he taimi ko ē 'oku feme'a'aki ai e Fale 'i he patiseti fakata'u. Fakataha mo e fakamatala, kapau te ke me'a Sea ki he 'eku Līpooti 'A'ahi faka-Fale Alea ko ē 'o e ta'u ni, 'oku fakapipiki ai mo e fakamatala pa'anga fekau'aki mo 'eku fakamoleki ko ē 'e he vāhenga 'a e *constituency fund*, pa'anga ko ē 'a e kakai 'oku tuku mai ke tau ngāue'aki, 'oku fakapipiki ia he līpooti ko ia. Pea na'e pehē 'a e tefito'i fakakaukau Sea. Ko e pango na'e 'ikai ke tali ia he 'aho ko ia. Ka ko e taimi ko ia ko u manatu'i ko e Minisitā Pa'anga ko ...

<009>

Taimi: 1550 – 1555

Sāmiu Vaipulu: Tūtoatasi Fakafanua, na'e tali ia 'e ia. Ko e toengá ia na'e fo'i'aki e toko taha 'a e pālotí. Ka ko e fo'i fakakaukau'ia 'Eiki Sea ke tau fononga fakataha mo e ta'u fakapa'angá pea 'e 'ilo leva kimu'a, mea'i 'e he Fale ni kimu'a 'a e tu'unga na'e ngāue'aki 'e he potungāue 'a 'ene pa'angá mo 'ene fakamolé. Pea ko 'ene a'u ko ē ki he taimi ko ē 'oku alea'i ai e patisetí, lava 'e he Fale ni 'o fe'unu'aki 'a e pa'anga si'isi'i ko ē 'oku tau ma'ú ke 'ave ki he ngaahi potungāue ko ē 'oku nau fu'u fiema'ú. Ko e kau tama ko ē kumi me'alelé, to'o 'aupito ia. Ko e 'uhinga pehē. Ka 'oku ou pou pou au ki hē ka ko u tui mahalo 'oku totonu ke tau 'uluaki vakai e Konisitūtone pea tau toki vakai'i ē he koe'uhí 'oku tu'utu'uni 'e he Konisitūtone 'a e me'a ko eni Sea. Mālō.

'Eiki Palēmia: Fakafofonga 'e lava pē ke u ki'i fehu'i atu.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai koe Palēmia.

'Eiki Palēmia: Ko u manatu'i lelei ho'o fokotu'ú. Ka ko e taimi ko ē na'a ke fai ai e fokotu'u ko iá, na'a ke fokotu'u mai ke liliu fakataha mo e Konisitūtoné? 'O, pe'i fai ā e me'a ko iá kapau ko ia. Kapau 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki mo e Konisitūtoné, 'oku tonu e Fakafofongá. He 'ikai ke tau lava ke tau liliu ē kapau 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki mo e Konisitūtoné. Ka 'oku 'ikai ke 'i ai ha'aku lave'i 'e au e me'a ko iá he fo'i taimi ni. Ka ko u kole atú ke tau hoko atu mu'a kae vakai'i angé kau fa'u lao ko ē pē 'oku, pē 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki. Kapau 'oku 'i ai ha'ane fekau'aki hangē ko ho'o fokotu'ú.

Samui Vaipulu: ‘Eiki Palēmia he koe’uhí ‘oku tu’utu’uni ‘e he Kupú ‘ikai ke u manatu lelei ki he Kupú he taimi ni ka ko e nimangofulu tupu. ‘Oku ne tu’utu’uni ai ‘a e fatongia ko ē ‘o e Hou’eiki Minisitā ‘i he lipooti fakata’ú. ‘Oku ‘i ai mo e taimi ia ko ē ke fakahū ai e lipootí ‘Eiki Palēmia. Mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: ‘E ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me’a mai Minisitā Pa’anga.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko e kole atu pē ko e me’a foki ko ení na’e fai tu’utu’uni na’e ‘ave pē ki he Potungāue Laó. Pea ko ‘enau, ko u tui pē na’a nau ‘osi hanga ‘o *check* e me’a ko iá. Ka ko e ma’u ‘a e motu’a ni ko ‘emau, ko e lipooti fakata’u ko ē he taimi ní ‘oku ta’u fakapa’anga ia, ‘a ‘emau me’a ko ē ‘oku, ‘oku ‘osi liliu ia kimu’a. Ko e toe pē eni ia ke fakakau mai ‘a e ki’i fakamatala pa’angá he me’á. Ko e me’a ko ē ki he pehē ko ē ki he, pē na’e ‘osi liliu e laó ke tonú, ko u tui ‘oku ‘ikai ke ma’u, ‘ikai ke ‘ilo ia ‘e he motu’a ni. Ko e me’a ia ‘a e kau loeá ka na’e ‘osi mahino ia ‘oku ‘osi fai ‘emau Fakamatala Fakata’ú, mahalo ko e fo’i ta’u ko eni taupotu maí ne ‘osi ‘alu ia ki ai, ki he ta’u fakapa’anga. Ka ko e toki ‘ai atu pē ‘a e fo’i kongá ia ko ení ke fakakau mai he fakamatala ‘a e potungāue taaataha ‘ene fakamatala pa’anga koe’uhí kae faingofua ‘etau alea ‘oku fai hení, he me’á. Ko u fokotu’u atu, fokotu’u atu Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu’u mai eni. Me’a mai ‘e Nōpele ‘Eua.

Tokanga ke papau taimi ke kakato ‘u fakamatala pa’anga ngaahi potungāue ki Fale Alea he’ene hā he Konisitutone

Lord Nuku: ‘Eiki Sea ko e fokotu’u ko ení ke tau fakapaasi? Ka ko e ‘uhinga ‘eku ‘ai ke u to e fakahoha’a atú ‘Eiki Sea he ko u poupu ki he me’a ko eni ‘a Vava’u Fika 15. ‘Oku ‘ikai ke ma’u pau e kupú ka ‘oku ‘i ai ‘a e lau ‘a e Konisitūtoné kuo pau ke fakahū ‘e he ngaahi potungāue kotoa pē ki he Fale Alea ‘o Tonga ‘ene Fakamatala Fakata’ú pea ‘oku tu’u ai mo hono taimí ‘Eiki Sea, ‘uhí ke ki’i vakai’i pē mu’a ‘Eiki Palēmia ke fakapapau’i. Na’a tau hanga ‘etautolu ‘o tali ē ka ‘oku fepaki pea mo e kupu ko ia Sea.

'Eiki Palēmia: Sea, hangē ko ‘eku fakamatalá, na’e fa’u e laó pea ‘ave ia ki he Potungāue Laó pea ko u tui ‘oku totonu pē ke nau mea’i ‘enautolu ‘oku ‘i ai ‘ene fekau’aki mo e Konisitūtone. Ka ko u tui au ‘oku nau ‘osi vakai’i ia ‘enautolu. Pea ko u fokotu’u atu ke tali e lao ko ení.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. Me’a mai ‘e Fika 1 ‘o Vava’u Nōpele.

Ngata ki Sepitema ke ngata fakahū mai ki Fale Alea ngaahi fakamatala fakata’u Pule’anga

Lord Tu'ilakepa: Mālō ‘Eiki Sea. Fakamolemole pē ki he Feitu'u na. Mahalo ‘e vave pē ke mou me’a hifo pē ki ho’omou Konisitūtone, ko e Kupu 51, ‘oku kei tohi’i pē. ‘A ia kapau ‘e liliu ‘a e lao ia ko ení, ‘oku ‘ikai ke liliu e fo’i kupu e Konisitūtoné, ‘o fekau’aki ko ē pea mo e tu’utu’uni ko ē kia moutolu Hou’eiki Minisitā ko ē ki ho’omou lipooti ko ē ho’omou *Annual Report*. ‘A ia

ko e ki'i mata'ifika ko eni 'oku sai pē ia Sea he 'oku, ko Mē pē ia ko e fetongi e Mē ki Sepitema, 13 f'oku 'i ai mo e ngaahi kupu'i lea 'oku kole mai ke fetongi

<001>

Taimi: 1555-1600

Lord Tu'ilakepa: ... kole mai ke fetongi pea ko 'eku fakahoko atu pē ke ke mea'i hifo ki ai kupu 51 pea mo e me'a 'e taha. Ko fē tokotaha na'a ke kole ke tukuhifo 'a e tefito'i lao ko eni 'a e fo'i me'a ko eni ki lalo. 'Oku 'ikai ke me'a ia heni 'Eiki Sea. *Oh* ko e ...

'Ikai fepaki Lao Fakaangaanga fika 13 mo e Konisitūtone

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u tui pē ko 'ene toki ma'u mai eni 'a e fale'i ko ē pea mei he 'Ofisi Lao 'oku 'ikai ke 'i ai ha me'a 'e fēpaki. Pea ko u fokotu'u atu ke tau pou pou mu'a ki he ki'i lao ko eni ka tau hoko atu. (Na'e 'i ai 'a e pou pou.) Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Fokotu'u mai ke tau tali. Hou'eiki.

Lord Tu'ilakepa: 'Oleva pē 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai 'e Tongatapu tolu.

Fehu'ia pe 'e uesia he Lao 'a e aleapau e kau CEO

Siaosi Sovaleni: Sea ko e ki'i fehu'i pē Sea 'o kapau te tau tali eni 'o liliu mei Mē ki Sepitema 'e 'i ai ha fekau'aki eni mo e ngaahi *contract* 'a e kau CEO. He 'oku māhino pē foki 'oku 'i ai e ngaahi *deliverable* pe ngaahi me'a he'enu fakahoko fatongiá 'oku 'osi fakapapau'i ai. Ko e 'eke pē ia 'Eiki Minisitā pē 'e uesia heni ha *contract* lolotonga mālō.

'Eiki Minisitā Pa'anga: 'E 'Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Me'a mai.

'Eiki Minisitā Pa'anga: Ko u fakamālō atu pē au ki he fehu'i 'oku fai mai ko e 'ai pē ke tau ongo'i pē 'oku 'atā pē tafa'aki ko iá ka ko e 'ikai ha'ana me'a 'a'ana 'e fēpaki. Ko e līpooti pē eni ia ko 'ete ngāue 'a'ata ia kapau 'oku kamata ia 'i Sanuali 'o 'osi ki Tīsema 'e toki 'osi pē 'ete ngāue 'a'ata ia ki ai. Ka 'oku pau pē ke te fai 'ete līpooti he ta'u fakapa'anga kae feinga'i ke 'osi mai 'i Sepitema. Mālō Sea.

Siaosi Sovaleni: Sea ... mahalo na'e 'ikai ke māhino e fehu'i Sea. Ko e 'Eiki Minisitā ko 'eku 'uhinga pē 'a'aku kapau 'oku tohi'i 'i he'ene *contract* pau ke ke 'omai 'a e līpooti 'i Mē pea tau tali 'etautolu 'a e lao ki Sepitema. 'E liliu 'ene *contract* pē 'e fēfē? Ko e 'uhinga pē 'a e fehu'i 'Eiki Minisitā.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: ‘Oku ‘ikai ke ‘i ai ha me’a pehē ke ‘omai ‘a e līpooti ia ‘i Mē. Ko ‘ene ‘osi pē ko e pehē pē fakamatala fakata’u ...

Siaosi Sovaleni: ‘Eiki Minisitā ko e lao eni ko eni ‘oku ‘ai ke tau liliu ‘oku talamai ai ke ‘oange ‘i Mē pea ‘oku kole mai ke liliu ki Sepitema he ‘osi ko ē ta’u fakapa’anga. Hangē ko ē ko e me’a ‘a e Fakafofonga mei Vava’u. ‘Oku ‘i ai ‘a e tui ia ‘oku sai ke ‘alu fakataha ka ko e ‘eke pē eni ia, hā e me’a ‘e hoko kia kinautolu ‘o kapau ‘oku pehē atu he’ene *contract* ko ho līpooti fakata’u ‘oku pau ke *due* ‘i Mē ka tau liliu ‘etautolu e lao ki Sepitema.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ka u ki’i tokoni atu kātaki.

Siaosi Sovaleni: Ko e ‘eke pē ia pē ‘oku fēfē Sea mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō me’a mai Minisitā MEIDECC.

‘Eiki Minisitā MEIDECC: Sea ko e ngaahi potungāue ‘oku ‘i ai pē ‘enau ‘oku fakamā’opo’opo pē ‘enau fakamatala pa’anga nautolu meimei *update* fakamāhina pē. ‘Oku, ‘a ia ko e fakamatala pa’anga ‘oku ‘osi ‘i ai pē ia. Ko ‘ene a’u ‘a’ana ia ko ē ki he ‘osi ko ē ‘a e ta’u fakapa’anga ‘i Sune ‘oku ‘osi mau pē ia. ‘A ia ko e ki’i fo’i lao ia ko eni ko hono ‘ai pē ke fakakau mai. He ko e hangē ko e fēme’a’aki ‘anenai ko e līpooti fakata’u mo e me’a ‘oku ‘osi foki ia ‘o Siulai/Sune. ‘A ia ko e fo’i fakakau atu pē ‘a e ‘ū fika ia mo e fakamatala ‘oku ‘osi ‘i ai pē ia he ‘ū ‘ofisi ko eni ‘o e Hou’eiki Minisitā mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

Siaosi Sovaleni: Mālō Sea pea ko e tali ia kehe pē ‘oku lēkooti pē na’e ‘ikai ke uēsia ha *contract* ha taha mei he liliu lao ko eni.

Sea Kōmiti Kakato: Ko ia.

Siaosi Sovaleni: Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō. ‘E Hou’eiki, me’a mai Vava’u 16.

‘Akosita Lavulavu: Tapu pea mo e Feitu’u na ‘Eiki Sea fakatapu heni ki he ‘Eiki Palēmia mo e Hou’eiki Kapineti pehē ‘eku fakatapu heni ki he Hou’eiki Nōpele mo ‘eku fakatapu foki heni ki he Hou’eiki Fakafofonga ‘o e Kakai.

Fehu’ia pe ‘oku ‘ikai fepaki Lao Fakaangaanga fika 13 mo e Lao PSC kupu 13 (f)

‘Eiki Sea ko e fehu’i pē eni ki he ‘Eiki Minisitā Pa’anga pē ‘oku ‘ikai ke fēpaki nai eni pea mo e *PSC Act* kupu 13 f. ‘Oku ‘asi pē ia ai Sea ko e *annual reports* ke *due* mai ‘i Mē ‘i he *PSC Act* ke to e ki’i vakai’i pē kātaki.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō ‘e Sea pea ko u fakamālō atu ki he fehu’i ‘oku ‘omai pea mei he Fakafofonga Vava’u 16. Ko ‘eku, ko e Lao eni ko eni ‘o e *PSC, Public Service Act* ki he kau

ngāue fakapule’anga ‘oku tau hanga, ko e kupu 13 eni ‘oku tau hanga ‘o liliu ki he me’a ke to’o mei Mē kae ‘alu ki Sepitema. Ko ia pē ka ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha, ‘ikai ke ‘i ai ha palopalema ai ‘Eiki Sea.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō.

‘Eiki Minisitā Pa’anga: Mālō.

Pālōti’i ‘o tali Lao Fakaangaanga fika 13/2018

Sea Kōmiti Kakato: Hou’eiki kuo tau mēlie ka tau pālōti e fo’i lao ko eni. Kalake. Ko kimoutolu ‘oku loto ke tau tali e Lao Fakaangaanga Fakatonutonu ki he ngaahi Ngāue Fakapule’anga 2018 13/18 pea fakahā hake ia hiki hake homou nima ki ‘olunga.

Kalake Tēpile: Sea loto ki ai ‘a Siaosi Sovaleni, Mo’ale Finau, ‘Akosita Lavulavu, Sāmiu Kuita Vaipulu, Vātau Hui, ‘Eiki Minisitā Ngaahi Ngāue Fakalotofonua, ‘Eiki Minisitā Polisi, ‘Eiki Minisitā *MEIDECC*, ‘Eiki Minisitā Mo’ui, ‘Eiki Minisitā Ako, ‘Eiki Palēmia, ‘Eiki Tokoni Palēmia, ‘Eiki Minisitā Pa’anga, ‘Eiki Minisitā Lao, ‘Eiki Minisitā Fēfakatau’aki, ‘Eiki Nōpele Tu’iha’angana, ‘Eiki Nōpele Tu’i’āfitu, ‘Eiki Nōpele Tu’ilakepa, ‘Eiki Nōpele Vaha’i. ‘Oku loto ki ai e toko 19.

Sea Kōmiti Kakato: Ko kimoutolu ‘oku ‘ikai ke mou loto ki he tau tali ‘a e lao fakaangaanga ko eni fakahā mai ia.

Kalake Tēpile: ‘Oku ‘ikai ha fakahā loto ki ai Sea. Mālō.

Sea Kōmiti Kakato: Mālō Hou’eiki kuo tau taufonua pea ‘oku ‘ikai ke ‘i ai ha peau ‘e hake. Tau liliu ā ‘o **Fale Alea**.

(Na’e liliu ‘o Fale Alea.)

‘Eiki Sea Le’ole’o: Fakamālō atu Hou’eiki homou kei me’a he’etau ngāue. Koe’uhí ko ‘etau Tu’utu’uni ‘oku tau mālōlō. ‘Oku ‘ikai foki ha’atau ngāue ‘apongipongi mou toki me’a mai he Mōnite he 10 he ‘aho Mōnite.

Kelesi

(Na’e kelesi tuku ai pē he ‘Eiki Sea Le’ole’o, *Lord* Tu’ilakepa.)

<002>

Fakamā'opo'opo Ngaahi Feme'a'aki Fale Alea

‘Aho 20/9/2018

Lotu: Lotu ‘a e ‘Eiki

Ui ‘o e Fale

Poaki:

Poaki Folau: Minisita Ngoue, Nōpele Tu'ivakanō, Tevita Lavemaau

Poaki Tōmui: Minisita Lao mo Pilisone, Lord Fusituá

Me'a 'a e 'Eiki Sea 'o talitali 'a e Hou'eiki Mēmipa pea me'a mai e 'Eiki Palēmia 'o fekau'aki pea mo e Lipooti 'a e Potungāue 'Atita fekau'aki pea mo e pa'anga ne 'ave ki he kautaha *Tongasat* ka ne fakatonutonu 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua kuo 'osi faitu'utu'uni 'a e Fakamaau'anga. Ne kole 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 15 ke toloi kae 'oleva ke 'osi 'a e ngaahi *process* 'a e Fakamaau'anga. Ne fakamamafa'i 'e he Palēmia 'oku 'i ai e kaungatonu 'a e Fale Alea he ne 'osi fakahū mai e lipooti 'a e 'atita kae 'ikai ke fai 'e he Falé ha me'a. Ne a'u ki hano fokotu'u mai 'e he Palēmia ke ngāue popula kotoa e Hou'eiki Mēmipa 'o e Fale Alea.

Ne hoko atu e ngaahi feme'a'aki ki ha kole 'a e Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua 'o kole pe 'e to e lava ke fakahū mai ha kole ke fakahū mai ha'ane Fokotu'u Tu'utu'uni neongo kuo 'osi ngata ia 'i he 'aho 31 'o 'Aokosi.

Ne pālōti'i ke to e fakangofua ke ngaue'aki e kupu 3 ke tuku tafa'aki e ngaahi tu'utu'uni ne loto ki ai e toko 8 pea ikai ke loto ki ai e toko 10.

Mālōlō

Ne hoko atu e feme'a'aki ki he fokotuú mei he Fakafofonga Nōpele 'o Vava'u fekau'aki pea mo hono ngaueáki ó e tohi kehe mei he tohitapu kotoa. Ka ne meá á e Sea komiti kakato ia ko 'ene me'atokoni faka'aho ia 'a'ana 'oku ne vahevahe.

Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga Nōpele 'o e ongo Niua ke fakapekia 'a e kupu 2 mo e 3, kupu 21(4).

Ne fiema'u 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 ke fakamahino ko e hā e 'uhinga ki he "*fakataimi*" pea ne fokotu'u 'e he Fakafofonga 'o Vava'u 15 ke 'ave ki he Kōmiti Lao ke nau ngāue ki he ngaahi fakatonutonu pea nau toki foki mai. To e fokotu'u 'e Vava'u 15 ke fai 'e he Fale Alea honau fatongia ki hono sivisivi'i 'o e ngaahi Lao. Ne fakahā 'e he fakafofonga Nōpele 'o Niua 'oku 'ikai ke lelei hono fa'u 'o e Lao he 'oku hā pe kupu 2 ia he tefito'i Lao pehē ki he kupu 3.

Ne me'a mai e Minisita 'oku ne tokanga ia ke tali he ko e ngaahi kupu ko ia hangē oku to e 'omai he fakatonutonu ne *overlook* pe ia, ka 'e 'ikai ke 'i ai hano kehekehe pe 'e tali pe 'ikai.

Mālōlō

Ne to e ki'i toloi e feme'a'aki he ne 'ikai ke ma'u e tokolahi 'o e Hou'eiki Mēmipa. Ne te'eki ai ke liliu e Fale ki he Kōmiti Kakato ne me'a mai e e Minisita Pa'anga fekau'aki pea mo e Lipooti 'a e 'Atita ki he pa'anga ne 'ave ki he *Tongasat* pea ne fakamamafa'i 'a e mahu'inga ke 'oua 'e to'o ma'ama'a 'a e kaveiniga ni.

Kōmiti Kakato.

Ne liliu ai pe 'a e Fale 'o Kōmiti Kakato pea hoko atu ki he fehu'i 'a e Fakafofonga Nōpele 'Eua koe'uhi ko e fakatonutonu 'oku ngaue'aki pe 'a e Sea kae 'ikai ko e 'Eiki Sea 'o ne fehu'i pe 'oku fepaki mo e Konisitūtone.

Ne fakatātā'aki 'e he Minisita Pa'anga ko e 'Atita Seniale 'oku ne fakanofu pe 'e ia 'a e Le'ole'o he taimi 'oku folau ai, ka ne fakakikihi'i 'e he Fakafofonga Nōpele 'o 'Eua ko e 'Omipatimeni ko e sino ia 'oku 'i he Konisitūtone ka ko e 'Atita 'oku 'ikai ke hā ia 'i he Konisitūtone. Ne fokotu'u 'e he Fakafofonga Nōpele fika ua 'o Vava'u ke fokotu'u mo ha tokoni 'Omipatimeni koe'uhí kae 'oua 'e to e fakanofu ha taha.

Ne to e fokotu'u ai pe 'e he Fakafofonga Nōpele fika 'uluaki 'o Vava'u ke 'ave Lao ko eni ki he Kōmiti Lao 'a e Fale Alea ke nau ngāue ki ai.

Ne fehu'i 'e he Fakafofonga fika 'uluaki 'o e Hou'eiki Nōpele 'o Vava'u pe oku kau mo e vāhenga hono 'oange ki he le'ole'o pea ne tali 'e he Minisita Pa'anga, 'io.

Ne fakafehu'i 'e he Fakafofonga 'o Tongatapu 3 fēfēē 'ene tu'u he kupu 9 'a e pau ke fakafuakava'i 'a e 'Omipatimeni pea 'e fēfē leva 'a e le'ole'o he kuo pau ke ...

Mālōlō

Ne hoko atu ai pe feme'a'aki he kupu 2 pea ne me'a mai e Minisita Polisi ko e taumu'a 'o e Lao ke fakafaingofua'i pea ne fokotu'u ai ki he Minisita Lao ke fakahū e fuakava ke fai pe ki he Sea kae 'ikai ko e Fale Alea. Ne kole 'e he Palēmia ke fakafoki ki he Minisita Lao ke nau to e talanoa mo 'ene kau ngāue pea toki 'omai he 'e lōloa e feme'a'aki ai. Ne fai e ngaahi feme'a'aki pea ne kole 'e he Palēmia ke toloi kotoa e ngaahi Lao 'Omipatimeni kae 'omai ha fale'i fakalao mo 'omai e 'Omipatimeni pea ne tali ia 'e he Fale Alea.

Ne hoko atu ai pe feme'a'aki ki he Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapuleánga 2018.

Ne me'a 'a e Fakafofonga 'o Vavaú 15 'o pehē na'a ne ósi fokotu'u eni he 90 tupu ka ne 'ikai ke tali pea ne fehu'i 'e he Palēmia ki he Fakafofonga pe ne kau mo e liliu ki he Konisitūtone 'i he'ene fokotu'u na'a ne fai. Ka ne fakama'ala'ala 'e he Minisita Pa'anga 'oku 'ikai ha kupu ia 'e fepaki.

Nē pālōti‘i e Lao Fakaangaanga (Fakatonutonu) ki he Ngāue Fakapuleánga 2018 pea ne loto ki ai e 19 pea ne ‘ikai ha fakahā loto.

Ne liliu ai pe ‘o Fale Alea pea kelesi ‘o toloi ki he Mōnite (24 Sepitema 2018).

